

KULTURMILJØPLAN FOR TINN KOMMUNE

Plan for kulturminner, kulturmiljø og kulturlandskap 2025-28

HØRINGSUTKAST

*Vue de la vallée de Vestferddal et de la montagne de Gousta
peint par un descripteur de la nature de B. Beckmann*

«Men det var ikkje berre naturi som verka storfelt og var makelaus sermerkt. Folkj heruppe var klædde i dølebunader, mennene i kvitkufte og knebrok med sylvspenne og band, kvendi i fargerike, staselege utsama bunader.

Det var som dei såg og tenkte seg dei norrøne segnkjempone og sagakvinnone, når bonden på Ingolvsland stod i den utskorne svalgangen og helsa med ølbollen, og dei tala eit klingande, traust dølemål.

Det var den ekte norske odelsbonden på garden, i hus med gamle, solbrende tømmervegger av tjukk malmfuru som sveitta tjøre, med utskjeringar og svalgangar, stolpehus og bur.

Det fyllte fantasien og gav ord og eldhug til skildringar. Det måtte lokka ferdafolk, jamvel utlendingar, og hjå alle var i same oppglødde huglaget.»

- Professor Olav Midttun, Skirvedalen, 30. juli 1961

Forord

Daglig omgir vi som bor i Tinn oss i kulturminner og kulturmiljø. Verdensarvstatusen kjenner de fleste godt til, men vi har også spor etter noen av de første steinaldermenneskene som bosatte seg her i landet etter istiden, og det eldste bolighuset som fortsatt er i daglig bruk her i landet finner du i Tinn.

Kulturmiljøplanen som her foreligger skal være kommunen sin oversikt over viktige kulturminne og kulturmiljø, og inneholder en plan for forvaltningen vår av disse. Dokumentet skal gi et overblikk over fortida og avklarer hvilke kulturminner og kulturmiljø vi vil ta ekstra godt vare på i framtida. Vi ønsker med dette å synliggjøre kulturarven i Tinn, ta vare på våre kulturminner og kulturmiljø og formidle vår historie og identitet.

Dette kan skape økt engasjement. Arbeidet kan også tydeliggjøre interessekonflikter mellom utvikling og bevaring, og fremme demokratisk debatt og lokal forankring om hvilke historiske verdier vi ønsker å hegne om i Tinn i framtida. Det overordna målet er å forvalte kulturmiljøene så de kan være til nytte og glede både for vi som lever i dag og for framtidige generasjoner.

Verdensarvstatusen bidrar til å gjøre Tinn til et attraktivt reisemål. Økt oppmerksomhet rundt kommunens øvrige kulturminner kan spille på lag med erfaringene vi har gjort oss med verdensarven, skape gode synergier, bygge kompetanse og omdømme, samt bidra til å styrke reiseliv og bolyst i flere deler av kommunen.

Sammenheng

I kulturminneloven er kulturminne definert som alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Kommunene er viktige som forvaltere av kulturminner og kulturmiljø. For å være best mulig rustet til disse forvaltningsoppgavene, er en kulturminneplan et godt verktøy. Tinn kommune har fått tildelt midler fra Riksantikvaren i to omganger for å utarbeide en slik plan, som vedtatt i kommunens planstrategi.

Kulturmiljøplan for Tinn 2025 - 2028 er en tematisk plan for videre arbeid med formidling og bevaring av viktige kulturminner i kommunen. De forteller viktige historier om utviklingen av Tinnsamfunnet og det moderne Norge, og disse kulturminnene skal forvaltes, vernes og utvikles gjennom å prioritere vern gjennom bruk og historiefremføring / fortelling.

Målet for kulturmiljøplanen er å prioritere viktige lokalhistoriske tema og kulturmiljø og vise de handlinger og tiltak som skal iverksettes i planperioden. Kulturmiljøplanen tar for seg forvaltningen av de kulturmiljø som ikke omfattes av verdensarvstatusen Rjukan-Notodden.

Tinns historie handler i stor grad om livet på kanten av Hardangervidda, og rommer tinndødens utnyttelse av ressursgrunnet til fjells i møte mellom øst og vest.

Kulturmiljøplanen er bygd opp rundt 6 hovedtema som rommer ulike undertema (fra s. 67):

- Jordbruk, fangst og fiske
- Handel, ferdsel og friluftsliv
- Ressursutvinning og industri
- Kultur, tro, myter og sagn
- Håndverk
- Krig og fred

Planen er delt i to deler: En handlingsplan og et fagdokument. Handlingsplanen (første del, fra s. 10) viser strategi, tiltak, aktører og ev. budsjett knyttet til de ulike temaene og prioriterte kulturmiljøene. Denne handlingsplanen anbefales revidert årlig – fra og med 2026. Overordnede tiltak finnes på s. 39. Gjennomføring av tiltak vil være avhengig av økte bevilgninger, samarbeid og eksterne midler.

Fagdokumentet (planens øvrige deler) utgjør en historisk bakgrunn og er satt opp etter Riksantikvarens mal for kulturminneplaner. Dette er den faglige begrunnelsen for valg av hovedtema og tiltak. Fagdokumentet anbefales revidert hver planperiode, neste gang i 2028.

Utvalgte kulturmiljø i planen (fra s. 14):

1. Tinn museum
2. Sandven friluftsområde
3. Lure kulturminneområde
4. Kulturlandskapet i Tinn
5. Vassdrag, tømmer, fløting – anlegg i Hovin
6. Kaianlegg ved Tinnsjøen – Sigurdrud, Tosand, Fagerstrand, Grasdalen, Åstoe/Hovin, Galten, Mårvik, Urdalsgrend, Gruveselskapets brygge i Hovin
7. Tradisjonsrike grender
8. De første hyttefeltene – Frøystul, Hyldalen og Hovda
9. Den første turismen – Gaustatoppen og Krokan turisthytter, Fagerstrand hotell
10. Veier, ferdselsårer, handelsplasser

Anbefalinger i planen (s. 12):

1. Det opprettes en stilling som kulturarvrådgiver med ansvar for oppfølging av kulturarvfeltet
2. Det opprettes et tverrfaglig kulturminneteam i kommunen
3. Informasjon og formidling vektlegges

Innhold

Strategi, prioriteringer og handlingsplan.....	10
Bakgrunn	10
Planens oppbygging.....	10
Mål.....	10
Plantype, avgrensinger	11
Prosess og medvirkning.....	11
Strategier	12
Anbefalinger	12
Kunnskapsbehov.....	13
Prioriteringer	13
Lokal verdi vektlegges.....	14
Utvalgte kulturmiljø.....	14
Tinn museum, Rjukan	15
Sandven friluftsområde, Atrå	17
Lure kulturminneområde, Austbygde.....	19
Kulturlandskapet	21
Vassdrag, fløting og tømmerdrift.....	24
Trafikken på Tinnsjøen.....	26
De tradisjonsrike grendene	28
De første hyttefeltene.....	30
Den første turismen.....	33
Veier, ferdselsårer, handelsplasser	36
Overordnede tiltak	39
Andre kulturminner.....	40
Forutsetninger, lovverk og status	42
Premisser for planen	42
Lokal planstrategi for 2021-24.....	42
Statsforvalteren i Vestfold og Telemark.....	42
Nasjonale forventninger til regional og kommunal planlegging 2023–2027	42
Meld. St. 16 (2019–2020): Nye mål i kulturmiljøpolitikken — Engasjement, bærekraft og mangfold.....	43
Riksantikvarens kommunestrategi (2019-22).....	44
Regional planstrategi for Vestfold og Telemark 2020-24.....	45
Areal og transportplan for Telemark (2015-2025).....	46
Tinn kommuneplan 2017 – 2029 – Samfunnsdelen	46
Kommunedelplan for kultur, idrett og fysisk aktivitet 2022-31.....	46
Reiselivsstrategi for 2019-29	47
Næringsplan for landbruket 2022 – 2030.....	47
Andre kommunale planer	48
Verdensarven.....	48
Lovgrunnlaget.....	48
Kulturminneloven	48
Plan og bygningsloven	49
Annet lovverk	49
Internasjonale avtaler.....	50
Konsekvenser av planen	50
Status og utfordringer.....	51
Sentrale begreper innen kulturminneforvaltning.....	51

Fredning.....	51
Automatisk fredning.....	51
Vedtaksfredning.....	51
Forskriftsfredning.....	51
Midlertidig fredning.....	51
Kulturarv.....	51
Kulturmiljø.....	51
Kulturminne.....	51
Landskap.....	51
Verdensarv.....	51
Verneverdig/ bevaringsverdig.....	51
SEFRAK.....	51
Verdsetting.....	52
Kjente utfordringer.....	52
Kjente kulturminner og kildegrunnlag.....	53
Askeladden.....	53
Automatisk fredede kulturminner.....	53
Kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse.....	54
Vedtaksfredede kulturminner.....	54
Statlige listeførte kulturminner.....	54
Listeførte kirker.....	54
SEFRAK.....	55
Kulturminner i museum.....	55
Kommunalt vern.....	56
Verneområder.....	56
Statlig sikra friluftsområde.....	57
Lokalt prioriterte kulturlandskap.....	57
Seterkultur innstilt til verdensarvstatus.....	58
Magnus - stedsnavnregister.....	59
Kommunens rolle.....	60
Som myndighet.....	60
Som eier.....	60
Tilrettelegger og formidler.....	60
Samarbeidspartner.....	60
Tilskuddsordninger, virkemidler.....	61
Tilskudd, støtteordninger.....	61
Prinsipper for istandsetting, vedlikeholdsarbeid.....	61
Håndbøker og veiledere.....	62
Andre ressurser.....	62
Kronologisk inndeling.....	63
Tematisk inndeling.....	63
Historisk overblikk.....	64
Geografi.....	66
Tinns historie etter tema.....	67
Jordbruk, fangst og fiske.....	68
Jordbruket i Tinn har lange tradisjoner.....	69
Stølsdrift.....	72
Fangst og fiske.....	75
Ressursutvinning og industri.....	77

Jern og kull.....	78
Kobber	79
Stein.....	79
Trevirke og fløting.....	80
Vannkraft	82
Industrialiseringen.....	82
Håndverk	83
Tinndølsmedene.....	84
Lange tradisjoner holdes i hevd.....	84
Handel, ferdsel og friluftsliv.....	85
Slepene på vidda	86
Handelsplasser	87
Storhandel	90
Skreppehandelen.....	91
Trafikken på Tinnsjøen.....	93
Natur og reiseliv	93
Kultur, tro, myter og sagn	97
Før-kristen tro.....	98
Kirkesteder i Tinn.....	98
Folkediktningen	99
Folkemusikk og folkedans.....	99
Krig og fred	100
Viktig industri blir mål	101
Hydros industrisamarbeid med tyskerne	102
Mårutbyggingen	103
Bomber og granater	104
Hydro snur	105
En ny start for Hydro – og Rjukan	106
Litteratur og kilder	106
Vedlegg	108

Strategi, prioriteringer og handlingsplan

Bakgrunn

Det er et nasjonalt mål å minimere tapet av verneverdige kulturminner (Meld. St. 35, 2012-2013). For å nå dette målet er det nødvendig å ha oversikt over verneverdige kulturminner i kommunene. Det er derfor viktig at kommunene både har kompetanse om vern og ivaretagelse av kulturminner og en faktisk oversikt over de ulike kulturminnene i kommunen.

Tinn kommune har ikke vedtatt kulturminneplan (ev. kulturmiljøplan). I Planstrategi for Tinn 2021-24, vedtatt i kommunestyret i forrige periode, ble det derfor nedfelt et behov for utarbeidelse av en kulturminneplan for kommunen. Her ble en kulturminneplan lagt inn som en prioritering i denne planperioden. Riksantikvaren har i to omganger gitt kommunen tilskudd til dette arbeidet.

Planens oppbygging

Del 1 (Strategi, prioriteringer og handlingsplan) er et sammendrag av de viktigste elementene i denne planen. Del 1 inneholder strategier, prioriteringer, tiltak og anbefalinger, og legges også til grunn for den politiske behandlingen av denne planen.

Del 2 gjennomgår bakgrunnsinformasjon som metode, viktig lovverk, premisser og bakgrunnsdokumenter og avsluttes med en tematisk gjennomgang av kommunens historie delt inn i tema.

Planen er gitt for en planperiode. Planens visjon, mål og strategier bør beholdes gjennom planperioden. Det anbefales at tiltak i handlingsplanen rulleres årlig – første gang i år 2026.

Mål

Kulturminner og -miljøer er fellesverdier som er uerstattelige kilder til kunnskap og opplevelse. De er en kunnskaps- og erfaringsbank for samfunnet, og representerer møteplasser mellom fortid, nåtid og fremtid. Kulturminner og kulturmiljø representerer både miljømessige, kulturelle, sosiale og økonomiske verdier. Målet med kulturminnepolitikken er derfor å forvalte de kulturhistoriske verdiene på lang sikt som et kulturelt og miljømessig ressursgrunnlag for morgendagens samfunn (Meld. St. 35, 2012–2013).

Målet med planarbeidet er å utarbeide en kulturminneplan for Tinn kommune, som kan fungere som et viktig forvaltnings- og planverktøy for kommunen, og som en viktig ressurs for kommunens innbyggere, utbyggere, næringsliv og andre offentlige, private og ideelle aktører. Verdensarvstatusen bidrar til å gjøre Tinn til et attraktivt reisemål. Økt oppmerksomhet rundt kommunens øvrige kulturminner kan spille på lag med verdensarven, skape gode synergier, bygge kompetanse og omdømme, samt bidra til å styrke reiselivet i flere deler av kommunen.

Arbeidet kan også fungere som en bevisstgjøring i lokalmiljøet for hvilke kulturminner som finnes i kommunen, og bidra til å skape økt engasjement og debatt. Arbeidet kan tydeliggjøre interessekonflikter mellom utvikling og bevaring, og fremme demokratisk debatt og lokal forankring om hvilke historiske verdier vi ønsker å hegne om i Tinn i tiden fremover.

Alle kommuner skal gjennomføre konsekvensutredninger for sine kommuneplaner. En plan for kulturminner og kulturmiljøer vil i stor grad være kunnskapsgrunnlaget for en slik konsekvensutredning. Å sikre et godt grunnlag og en egen politikk for kommunens kulturminner og kulturmiljøer vil være besparende også i forhold til annet planarbeid. En tydelig avklaring rundt hvilke kulturminner- og miljøer som verdsettes lokalt vil bidra til å hindre tidkrevende konflikter og omkamper i årene som kommer.

Prosjektet har hatt flere delmål:

- Kartlegge det som er registrert i sentrale kulturminneregistre og prioritere viktige kulturmiljø
- Skape et rammeverk for kommunal forvaltning av kulturminner og -miljø (kulturhistorisk sammenheng, kulturminnekategorier, lovverk, vernekriterier, forvaltning og formidling)
- En kulturhistorisk gjennomgang som danner grunnlag for utvalg av kulturmiljø
- Utarbeide oversiktskart som visualiserer viktige kulturmiljø i kommunen
- Utforme en handlingsplan med overordnede tiltak og strategier og tiltak i prioriterte kulturmiljø

Plantype, avgrensinger

Kulturmiljøplanen er en temaplan med kart, knyttet til kommuneplanen. Planen skal inneholde viktige kulturmiljøer og prioritere virkemidler og tiltak for disse. Tiltakene vil være en del av en handlingsdel som revideres årlig. Planen skal også kobles til kommunenes økonomiplan.

Planen vi avgrenses til å omhandle materielle kulturminner. Det vil ikke bli gjennomført noen ny kartlegging av arkeologiske kulturminner i denne planen. Viktige områder og temaer for registrering av kulturminner legges inn i handlingsplaner. Dersom det i forbindelse med planarbeidet utføres en frivillig innsats for å kartlegge, vil dette tas hensyn til. Områder hvor det er åpenbare behov for nærmere kartlegging vil markeres spesielt på kart, f.eks. som hensynssoner.

Planen tar for seg hele Tinn kommune. I utarbeidelsen av en kulturminneplan for Tinn vil verdensarvobjekter holdes utenom, men markeres på kart som egne soner. Kulturminner i verdensarvområdene ivaretas av eksisterende planer og praksis. Det kan likevel være kulturmiljøer innenfor verdensarvområdet som kan defineres som lokalt viktige kulturmiljø, men som ikke er en del av verdensarven. Generelle tiltak foreslått i planen kan også gjelde allerede fredede (eller arkeologiske) kulturminner.

Kulturmiljøplanen er ikke en verneplan, men et verktøy for kommunen og innbyggerne der bevaringen og forvaltningen av lokalt viktige kulturminner- og miljø prioriteres med ulike tiltak.

Prosess og medvirkning

Tinn kommune vedtok i gjeldende planstrategi (2020-24) å utarbeide en kulturminneplan. I kommunedelplan for kultur, idrett og fysisk aktivitet (2022-31) er også en kulturminneplan uttalt som et hovedmål. I planstrategien påpekes det at det må hentes inn ekstern kompetanse

for å utarbeide planen, og det det har blitt søkt midler fra Riksantikvaren til prosjektet i to omganger.

Enhet for kultur har hatt ansvaret for prosjektet, i samarbeid med Plan, landbruk og miljø, og det er satt ned en styringsgruppe på tvers av enhetene til prosjektet. Prosjektleder Jan-Tore Berghei ble ansatt og har hatt hovedansvaret for gjennomføringen av prosjektet.

I prosjektet gjennomføres det informasjonsmøter i kommunen i forbindelse med behandlingen av planen våren 2025. En høringsrunde vil gjennomføres. I tillegg har prosjektet hatt nytte av flere lokale ressurspersoner. Det har også vært oppslag og blitt skrevet innlegg i lokalavisa. I oppfølgingen av planen og revidering av handlingsplanen bør involvering vektlegges ytterligere.

Strategier

Målet kan utdypes i ulike strategier, som vi legger til grunn for handlingsplanen:

1. Kulturminner kan fredes gjennom bruk av kulturminneloven eller forvaltes gjennom bruk av Plan- og bygningslovens «hensynssoner».¹
2. Kulturminner kan bevares gjennom utvikling av kunnskap og bevissthet om kulturminners verdi: formidling og opplevelse som tur- og reisemål.
3. Kulturminner bør aktivt tas i bruk.
4. Tiltak i planen må i stor grad finansieres og gjennomføres av;
  - a. Lag, foreninger eller organisasjoner
  - b. Kulturminnenes eiere
  - c. Et samarbeid mellom ulike interessenter og aktører

Anbefalinger

Riksantikvaren anbefaler i sin strategi for arbeidet med kulturarv i kommunene at ansvaret for kulturminne får en tydelig plassering i kommuneorganisasjonen, og at kommunen sikrer tilstrekkelig ressurser, kompetanse og kapasitet til arbeid med kulturminner.

Det anbefales derfor **1) at det opprettes en stilling som kulturarvrådgiver** med ansvar for oppfølging av kulturarvfeltet, tiltakene i denne planen, for formidling av planens innhold og for rullering og revidering i fremtiden. Stillingens innehaver kan være kontaktpunkt og rådgiver for innbyggere, politikere, administrasjon og næringsliv innen kulturarvsaker i kommunen, og bør plasseres i planavdelingen, ved kulturkontor, eller under kommunedirektør.

Det anbefales videre **2) at det opprettes et tverrfaglig kulturminneteam i kommunen** hvor verdensarv, plan, landbruk og miljø, teknisk og oppvekst/kultur inngår, og hvor nødvendig kulturminnefaglig kompetanse kan innhentes, fortrinnsvis i lokale fagmiljø.

---

¹ Hensynssone er et område avmerket i offentlig arealplan der det skal tas bestemte hensyn ved bruk og utnyttelse av arealet. En hensynssone kan for eksempel innebære at det innenfor sonen skal tas særlig hensyn til å bevare kulturmiljø. Hensynssonene må legges til grunn når bygningsmyndighetene skal ta stilling til søknader om tiltak, og er det viktigste verktøyet kommunen har i kulturminneforvaltningen.

Teamet skal sørge for at kulturmiljøplanen følges opp og forankres i de ulike etatene, samt veilede, konsulteres og uttale seg i saker som omhandler kulturminner i kommunen, f.eks. ved konsekvensutredninger.

3) At det ytes god informasjon til eiere av kulturminner og til øvrige innbyggere vil være avgjørende for gjennomføringen av planen. Dette forutsetter at kommunen styrker og ivaretar viktig kompetanse om kulturminner, bruk, istandsetting og økonomiske tilskuddsordninger, og utformer en kommunikasjonsplan for disse temaene.

Både egne innbyggere og tilreisende skal få kunnskap om Tinns historie gjennom god formidling av kulturminner og kulturmiljø, med vekt på lokal identitet og lokal historie og tradisjoner. Kulturmiljøene skal brukes aktivt i markedsføringen av Tinn til mulige turister og tilflyttere. Det bør derfor utarbeides en formidlingsstrategi for kulturarven i Tinn.

Kunnskapsbehov

Antall kulturminner i Tinn er omfattende, og kommunen har spor etter menneskelig aktivitet fra så langt tilbake som steinalderen. Mye av dette er arkeologiske kulturminner som er registrert i offentlige registre og automatisk vernet av lovverket. Det finnes likevel mye vi ikke vet, og det er et behov for kontroll og oppdatering av opplysningene i disse oversiktene.

Særlig SEFRAK-registreringer har et behov for kvalitetssikring. SEFRAK-registreringen ble gjennomført i årene 1975-1995, og her ligger det en oversikt over bygninger fra før 1900. Siden endringer på bygninger eldre enn 1850 er meldepliktige, er det et behov for at informasjonen her er oppdatert og korrekt for å forenkle kommunens saksbehandling i disse sakene.

Det er stadig behov for mer kartlegging, gjerne i samarbeid med frivillige, fylkeskommune og fagmiljøer/museer. Mange enkeltfunn i kommunen har også uavklart vernestatus. Kulturminneteamet får ansvar for å avdekke særlige behov for nyregistreringer og tilrettelegge for registreringsarbeid i samarbeid med frivillige og fagmiljøene.

Prioriteringer

Kommunen må prioritere og sikre viktige kulturminner. Samtidig vet vi at ressursene ikke strekker til å ta vare på alt vi ønsker. Alle vil ikke kunne finne igjen «sitt» kulturminne i denne planen. Tinn kommune har store arealer og omfatter svært mange kulturminner. Vi velger derfor ut kulturmiljø der flere kulturminner tar del i et større miljø og ikke enkeltobjekter.

I kulturminneloven stadfestes det at kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon bør tas vare på både som en del av vår kulturarv, som kildemateriale og som varig grunnlag for opplevelser og lokal utvikling.

Denne planen fremhever de viktigste kulturmiljøene. Mange enkeltminner er allerede vernet av lovverket og ivaretas dermed av Riksantikvaren og Fylkeskommunen. Planen, med listen over tiltak og prioriteringer, skal behandles politisk og går i den forbindelse ut på høring. Det legges videre opp til at planen suppleres og justeres gjennom årlige revideringer av planen.

Miljøene er valgt ut ifra deres tilknytning til en eller flere av de utvalgte temaene som har preget Tinns kulturhistorie:

- Jordbruk, fangst og fiske
- Ressursutvinning og industri
- Håndverk
- Handel, ferdsel og reiseliv
- Kultur, tro, myter og sagn
- Krig og fred

Videre er det lagt vekt på ulike faktorer som autentisitet, lokal identitet, bruks-, nærings- og formidlingsverdi, representativitet, alder og sjeldenhet.

Strategi og handlingsplan, inkludert prioriterte kulturmiljø, vil revideres årlig.

Lokal verdi vektlegges

Dette er kommunens egen plan, og omfatter derfor kulturminner og -miljø med særlig lokal verdi. De utvalgte kulturmiljøene får ikke automatisk formelt vern av å nevnes her, men disse miljøene har stor lokal kulturhistorisk verdi og vi skal ta hensyn til disse verdiene ved byggeprosjekter og i planlegging. De helhetlige kulturmiljøene er store, og handlingsplanen legger opp til at vi bygger kunnskap og kartlegger nærmere i årene som kommer, blant annet gjennom aktiv registrering og formidling av kulturhistorien.

Noen vil likevel være gjenstand for vern gjennom at de ligger i LNF-områder eller i allerede etablerte verneområder som Hardangervidda nasjonalpark, eller ved at det vedtas hensynssoner i kommuneplanen, med egne retningslinjer. I mange av de utvalgte miljøene vil det ligge enkeltminner som er fredet og vernet av kulturminnelovverket, og området vil dermed omfattes av vedtatte bestemmelser i kommuneplanen. De arkeologiske kulturminnene har et vern gjennom lovverket. Fredning etter kulturminneloven gjelder kulturminner fra før 1537. I tillegg kan stående byggverk med opprinnelse fra perioden 1537 – 1649 være automatisk fredet. De kulturminnene som har blitt valgt ut i planen anses som lokalt viktige med tanke på tilrettelegging for bruk og formidling, men kan også være gjenstand for vernebestemmelser.

Kulturmiljøene i planen kan bli omfattet av **hensynssone for kulturmiljø, H570 (jf. pbl §11-8 bokstav c)**, etter vedtak i kommuneplanen, eventuelt av **hensynssone for Utvalgte kulturlandskap i jordbruket H550**.

Utvalgte kulturmiljø

1. Tinn museum
2. Sandven
3. Lure
4. Kulturlandskapet
5. Vassdrag, tømmer, fløting
6. Tinnsjøen
7. Grender
8. Hyttefelt
9. Turisme
10. Veier, ferdselsårer, handelsplasser

Tinn museum, Rjukan

Museet ligger på Øverland, i utkanten av bybebyggelsen på Rjukan, og føyer seg inn i rekken av folkemuseer som ble etablert fra slutten av 1800-tallet. Samlingen inneholder blant annet et bygg fra Brynjulfsrud i Austbygdi som er hogd i findalslaft og som er datert til før 1350. Museet inneholder også en rekke bygninger som ble bevart under utviklingen av bysamfunnet på Rjukan; gamle stuer, stabbur og loft ble flyttet fra det nye byanlegget og fra blant andre Rollag (nå Mæl) og Mæland.

Vurdering av verneverdi

Verdiene kan knyttes til kunnskaps-, opplevelses- og bruksverdier, noen generelle egenskaper og sammenligning med den øvrige kulturminnebestanden i kommunen.

Kunnskapsverdi	Høy
Opplevelsesverdi	Høy
Bruksverdi	Svært høy

Om tiltak

- Kommunen går i dialog med NIA om den løpende avtalen for drift og vedlikehold av Tinn museum. Formidlingsplan, istandsetting og landskapspleie prioriteres.
- Frivillige (lag/foreninger) oppfordres til å ta i bruk museet i sine aktiviteter.
- Museet bør aktivt brukes som læringsarena for skoler og barnehager i Tinn kommune.
- I 2024 ble et prøveprosjekt med sommeraktiviteter og arrangementer satt i gang på museet. Kommunen bør aktivt gå inn for å styrke dette i årene som kommer, i samarbeid med NIA og lokale samarbeidspartnere.
- Det arrangeres temadag i byggeskikk.

Tiltak	Ansvarlig	Budsjett	Tidshorisont
Hensynssoner	Planavdelingen	Vanlig drift	2025
Driftsplan	Tinn kommune / NIA		2025-28
Dialog foreninger	Kulturminneteam		
Skoler/bhg	Kulturminneteam		
Temadag	Kulturminneteam	10 000,-	2026

Kilder

- Dybdal, Ragnar (2010): Ein dal – to museum. Kulturhistorie frå Norsk Industriarbeidermuseum og Tinn Museum. Hefte nr. 2. 16. Norsk industriarbeidermuseum
- Nordby, Guro (2023): Tinn museum – et lokalt nasjonsbyggingsprosjekt, Norsk museumstidsskrift, <https://doi.org/10.18261/mus.9.1-2.4>
- Kjeldstadli, Sverre (2013). Rjukan – et moderne eventyr. Drammen: Bokstav og Bilde.

Sandven friluftsområde, Atrå

På Sandven i Atrå er det registrert flere kulturminner fra jernalder og middelalder. Her finner man blant annet gravrøyser fra ca år 2000 f.kr. og spor etter de første menneskene som kom til områdene rundt Tinnsjøen. Det er også spor etter aktiviteter og hendelser i nyere tid, her lå det blant annet en flyhangar under krigen.

Sandven er et populært og tilrettelagt friluftsområde for rullestolbrukere, barn og andre, med variert turveinett, stier, badeplasser, bålplass og kulturhistorisk informasjon.

Sandven har status som statlig sikra friluftsområde. [Forvaltningen av disse har egne retningslinjer.](#)

Vurdering av verneverdi

Verdiene kan knyttes til kunnskaps-, opplevelses- og bruksverdier, noen generelle egenskaper og sammenligning med den øvrige kulturminnebestanden i kommunen.

Kunnskapsverdi	Høy
Opplevelsesverdi	Høy
Bruksverdi	Svært høy

Om tiltak

- Frivillige (lag/foreninger) oppfordres til å ta i bruk området i sine aktiviteter.
- Området bør aktivt brukes som læringsarena for skoler og barnehager i Tinn kommune.

Tiltak	Ansvarlig	Budsjett	Tidshorisont
Hensynssoner	Planavdelingen	Vanlig drift	2025
Kartlegge behov for ny/oppdatert skilting	Kulturminneteam		25-26
Dialog med foreninger	Kulturminneteam		25-26
Skoler/bhg	Kulturminneteam		25-26

Kilder

- <https://www.visitnorway.no/listings/sandven-friluftsomr%C3%A5de/24153/>

Lure kulturminneområde, Austbygde

Nord for Austbygde finner man Lure kulturminneområde, hvor de første etableringene av industri i Tinn kom i stand. Her fantes det mølle, oppgangssag, tømmerrenne, kvenner, smie og mye mer. Mølla har vært på reisefot, men har nå kommet tilbake til Lure.

Stedet er kanskje mest kjent for å ha fostret en av Norges mest kjente utvandrere til Amerika: Jon Torsteinson Rue, bedre kjent som Snowshoe Thompson. Husmannsplassen der han vokste opp og utvandra fra, Jordekås, ligger her. På 1800-talet var Tinn kjent for sin tidlige og store utvandring til Amerika.

Stedet forvaltes av Lure historielag.

Vurdering av verneverdi

Verdiene kan knyttes til kunnskaps-, opplevelses- og bruksverdier, noen generelle egenskaper og sammenligning med den øvrige kulturminnebestanden i kommunen.

Kunnskapsverdi	Høy
Opplevelsesverdi	Svært høy
Bruksverdi	Høy

Om tiltak

- Lure historielag forvalter området, legger planer og gjennomfører dugnader.
- I 2025 er det 200 år siden den norske utvandringen til Amerika begynte, i 1825. I den anledning kan det være givende å arrangere temadag om dette.
- Frivillige (lag/foreninger) oppfordres til å ta i bruk området i sine aktiviteter.
- Området bør aktivt brukes som læringsarena for skoler og barnehager i Tinn kommune.

Tiltak	Ansvarlig	Budsjett	Tidshorisont
Hensynssoner	Planavdelingen	Vanlig drift	2025
Dialog med historielag	Kulturminneteam		2025
Drift og dugnad	Lure historielag		
Temadag (utvandring?)	Historielag, kulturminneteam	10 000,-	2025 ?
Dialog med foreninger	Kulturminneteam		25-26
Skoler/bhg	Kulturminneteam		25-26

Kilder

- <https://www.svingom.no/lure-kulturminneomrade>
- https://lokalhistoriewiki.no/Lure_Historielag
- <https://sandviken-camping.no/lure/>
- <https://ut.no/turforslag/118038109/lure-kulturminneomrade>

Kulturlandskapet

Tinn har lange tradisjoner innen fjellandbruk og utmarksbruk. På det meste fantes det 800 setre i drift i Tinn, og kommunen har fremdeles mange fjellnære små bruk som ikke egner seg til moderne høymekaniserte driftsformer med effektivitetskrav. Kulturlandskapet i disse bratte områdene er i sterk tilbakegang og krever derfor tiltak.

I «Regionalt miljøprogram (RMP)» for Vestfold og Telemark er det av statsforvalteren valgt ut to sammenhengende områder med «verdifulle kulturlandskap» i Tinn: Øvre Gjøystdal og Breisetdalen, to tradisjonsrike seterdaler. Øvrebygde i Austbygde er også foreslått som verdifullt kulturlandskap. I tillegg er det registrert flekkvise verdifulle jordbrukslandskap i ulike kategorier i alle deler av kommunen. Felles for mange er bratt terreng i dalsider.

Seterdrifta i Norge og Sverige ble i desember 2024 innlemmet på UNESCOs liste over immateriell kulturarv. Håpet er at en slik heder skal være med på å heve statusen til seterdrifta og hjelpa til med å videreføre denne tradisjonen inn i ei ny tid. Mange peker også på at matproduksjon basert på lokale beiteressurser kan være positivt for klima, dyrevelferd, biologisk mangfold og på næringsinnholdet i maten. I Tinn er seterkultur også attraktivt for reiselivet. Svært mange arkeologiske kulturminner er også å finne i tilknytning til gamle staulsmiljø, noe som tyder på svært gammel bruk.

Som en fjellandbrukskommune med aktiv seterdrift og mange små gårdsbruk anbefaler vi derfor å løfte fram følgende områder som representanter for det truede kultur- og seterlandskapet i Tinn:

- I Atrå: Øvre Gjøystdal med Gjerdalen og Nysetdalen, Øvre Gauset med Breidsetdalen, Husevollaldalen
- I Austbygde: Tessungdalen med Sandsetdalen, Nystauldalen/Skirvedalen
- I Vestfjorddalen: Mælsåsen og Håkådalen, Hjordalen og Bergstaulen, Frøystul/Groset
- I Hovin: Grønli, Spjeldset

Vurdering av verneverdi

Verdiene kan knyttes til kunnskaps-, opplevelses- og bruksverdier, noen generelle egenskaper og sammenligning med den øvrige kulturminnebestanden i kommunen.

Kunnskapsverdi	Høy
Opplevelsesverdi	Høy
Bruksverdi	Svært høy

Om tiltak

- Områdene markeres som hensynssoner i kommuneplanens arealdel. Kommunen vil utvise særlig aktsomhet ved planlegging og tiltak i disse.
  - Områdene kan enten markeres som hensynssone for kulturmiljø, H570 (jf. pbl §11-8 bokstav c), etter vedtak i kommuneplanen, eventuelt av hensynssone for Utvalgte kulturlandskap i jordbruket H550.
- Lokal byggeskikk vektlegges ved planlegging av tiltak i setermiljøene i Tinn.
- Det arrangeres en årlig temadag for fjellandbruk / kulturlandskap i samarbeid med næringen og landbrukskontoret.

- Det bør oppfordres og legges til rette for fortsatt eller gjenetablert drift i disse områdene, og kommunisere med næring og grunneiere om ulike støtteordninger.
- Midler prioriteres til istandsetting av kulturmark og driftsbygninger i tråd med LNF-formålet.
- I tillegg anbefales generell aktsomhet ved planlegging av tiltak i seterregionen/lisonen og i andre områder hvor det tidligere har vært utpreget utmarksbruk og seterdrift:
  - Rollagsåsen, Håkanesfjellet, Geitåsen, Bøensåsen, Såheimsåsen, Gvapseborg/Hovda/Vesetåsen, Våeråsen med Trågåstoldalen, Jordgrovalen og Fjosbudalen, Månelian, Geitåsen og Luredalen.
  - Det samme gjelder fellesbeitene i kommunen.

Tiltak	Ansvarlig	Budsjett	Tidshorizont
Hensynssoner	Planavdelingen	Vanlig drift	2025
Vektlegge byggeskikk	Planavdelingen	Vanlig drift	2025
Temadag	Plan, miljø, landbruk	10 000,-	2026
Prioritere midler	Plan, miljø, landbruk		2026

Veiledere

- NIBIO: Kulturmarkstyper <https://www.nibio.no/tema/landskap/kulturlandskap-og-biologisk-mangfold/kulturmarkstyper>
- Landbruksdirektoratets eksempelsamling: <https://www.landbruksdirektoratet.no/nb/miljo-og-klima/jordbrukets-kulturlandskap/utvalgte-kulturlandskap-i-jordbruket/eksempelsamling>
- Veileder: Stølslandskapet – der natur og kultur møtes, Sabima 2011
- Veileder: «Levende landskap med et rikt biomangfold», Sabima
- Veileder: Byggeskikkveileder, bygninger i seterlandskap, Forollhogna nasjonalpark
- Veileder: Seterbygningene – verdier og utfordringer, Fylkesmannen i Oppland

Kilder

- Austrheim (red) (2015): Fjelllets kulturlandskap: arealbruk og landskap gjennom flere tusen år
- E. Framstad og I. B. Lid (red.): Jordbrukets kulturlandskap. Forvaltning av miljøverdier. Universitetsforlaget 1998
- Seterlandskapet, historia, naturen og kulturen, Bolette Bele m.fl.
- Seterliv, Karoline Daugstad og Svein Sæter, Det norske samlaget 2002.
- Norsk stølslandskap – et nøkkelområde for stølsdrift i Europa. Norges Vel 2001.
- Seterliv, Karoline Daugstad og Svein Sæter, Det norske samlaget 2002.
- Norsk stølslandskap – et nøkkelområde for stølsdrift i Europa. Norges Vel 2001.
- Gjerdåker, Brynjulv (2002). Norges landbrukshistorie III 1814-1920. Oslo.
- Frislid, Ragnar (1993). Seterlandet. Oslo: Cappelen. Finnes på nb.no
- Pedersen, Ragnar (1974). Seterbruket på Hedmarken: fra system til oppløsning. Hamar. Finnes på nb.no
- Reinton, Lars (1955-61, 3 b.). Sæterbruket i Noreg. Bind 1 Bind 2 Bind 3
- Reinton, Lars (1976). Til seters: norsk seterbruk og seterstell. Oslo: Samlaget. Finnes på nb.no
- Solheim, Svale (1952): Norsk sætertradisjon. Oslo. Finnes på nb.no
- Stensgaard, Kari (2017). Hvordan står det til på setra? Registrering av setermiljøer i perioden 2009-2015. NIBIO rapport vol.3 nr. 88.
- Østberg, Kristian (1930). Seterbruket i Norge. Oslo. Finnes på nb.no

Vassdrag, fløting og tømmerdrift

Rauadammen i Hovin.

Fløtere ved Mår i Atrå.

Vannkraft ble tidlig utnyttet i Tinn, først av bøndene som kverna korn der, man anla sagbruk og fløtet tømmer, og til slutt kraftverk som produserer elektrisk kraft.

Det var utstrakt tømmerdrift i Tinn. Fra rundt 1860 ble det gjennomført en rekke arbeider i vassdragene for å lette fløtingen: samledammer, skjermmer, lenser, forbygninger osv. De best bevarte sporene etter dette finnes i Hovin og i Lure. Mange renner ble bygd i tre, men det finnes bevarte steinfundament, dammer og tunneller flere steder.

Ved Rejsjøvatn i Hovin ligger blant annet Rauadammen, bygd av naturstein i 1883. Vassdragsminnene i Hovin ble kartlagt i prosjektet «Telemark viser verda vassvegen», og det ble utarbeidet et informasjonshefte fra prosjektet kalt «Hovinhefte'» (1996), her er det dokumentert og kartfestet en rekke kulturminner. Ved Rauadammen er det satt opp informasjonsplakater.

Vurdering av verneverdi

Verdiene kan knyttes til kunnskaps-, opplevelses- og bruksverdier, noen generelle egenskaper og sammenligning med den øvrige kulturminnebestanden i kommunen.

Kunnskapsverdi	Svært høy
Opplevelsesverdi	Middels
Bruksverdi	Liten

Om tiltak

- De aktuelle områdene markeres som hensynssoner i kommuneplanens arealdel. Kommunen vil utvise særlig aktsomhet ved planlegging og tiltak i disse.
- Det arrangeres tur/vandring i området med lokalkjente.

Tiltak	Ansvarlig	Budsjett	Tidshorisont
Hensynssoner	Planavdelingen	Vanlig drift	2025
Dialog turlag	Kulturminneteam		2025-26

Kilder

- Hope & Berntsen (1999): Kulturminner i Tinn, ISBN 82-995336-0-0
- Dalland (1996): Hovinhefte' – Telemark viser verda vassvegen, Hovin grendelag

Trafikken på Tinnsjøen

Ferdselen på Tinnsjøen representerer et sammenhengende kulturmiljø gjennom de ulike bryggene som ble etablert og som bandt sammen Tinn. Det ble rodd, fløtet tømmer og etter hvert etablert trafikk med dampskip fra 1860-tallet. Den etablerte damptrafikken ble viktig for den økende turismen og i oppbyggingen av industrien i Vestfjorddalen.

Brygger med fast anløp:

- Sigurdsrud
- Tosand
- Fagerstrand
- Grasdalen
- Rudsgrend (Notodden)
- Åstoe/Hovin
- Galten
- Tinnoset (Notodden)

I tillegg var det flere brygger uten fast anløp:

- Mårvik
- Urdalsgrend
- Gruveselskapets brygge i Hovin

Dampskipstrafikken gikk frem til 1938, da Hydro tok helt over rutefarten med egne skip.

Vurdering av verneverdi

Verdiene kan knyttes til kunnskaps-, opplevelses- og bruksverdier, noen generelle egenskaper og sammenligning med den øvrige kulturminnebestanden i kommunen.

Kunnskapsverdi	Høy
Opplevelsesverdi	Høy
Bruksverdi	Middels

Om tiltak

- De aktuelle områdene markeres som hensynssoner i kommuneplanens arealdel. Kommunen vil utvise særlig aktsomhet ved planlegging og tiltak i disse.

Tiltak	Ansvarlig	Budsjett	Tidshorisont
Hensynssoner	Planavdelingen	Vanlig drift	2025

Kilder

- Dybdal, Ragnar (2014): Dampskipbryggene ved Tinnsjø, Bygdemellom, ISBN 978-82-303-2766-1
- Aasland, Trond: I dampferjenes tid. <https://www.tinnosbanensvenner.no/i-dampferjenes-tid/>

De tradisjonsrike grendene

Den klassiske grenda består av et knippe, eller til og med ganske få hus, som oftest bygd med en viss geografisk nærhet til hverandre. Grenda er en mindre enhet enn ei bygd. I mange grender var det i en tid skikk å bygge såkalte grendehus, et forsamlingslokale der grendas innbyggere kunne samles. Fra gammelt av kjenner man også til såkalte grendeskoler.

Man finner grender oppover alle dalførene i Tinn, og mange av dem består av klynger med tradisjonsrike gamle tømmerbygninger. Enkelte bygg i Tinn er blant landets eldste og er vernet av lovverket, men som sammenhengende bygningsmiljø har disse kulturmiljøene stor kulturhistorisk verdi som vi anser som viktig å verne om som deler av en helhet.

- Atrå: Prestegården/Lisleland, Hovshus/Ulleren/Nørstegard, Asland, Gjøystdal, Gauset, Bernås, Måremgrende, Bakkagrende, Skårberg
- Austbygde: Bøengrende, Tessung/Sønstebø/Midtbøen, Haukås/Hegard, Lurås
- Vestfjorddalen: Miland, Bjørtuft, Gaustå
- Hovin: Bergelie, Urdalsgrend, Øverbakke, Fosso, Grasdalen

Vurdering av verneverdi

Verdiene kan knyttes til kunnskaps-, opplevelses- og bruksverdier, noen generelle egenskaper og sammenligning med den øvrige kulturminnebestanden i kommunen.

Kunnskapsverdi	Høy
Opplevelsesverdi	Høy
Bruksverdi	Svært høy

Om tiltak

- De aktuelle områdene markeres som hensynssoner i kommuneplanens arealdel. Kommunen vil utvise særlig aktsomhet ved planlegging og tiltak i disse.
- Saksbehandling i disse områdene legger vekt på at tiltak skal være i henhold til lokal byggeskikk og passe inn i sitt historiske miljø.

Tiltak	Ansvarlig	Budsjett	Tidshorisont
Hensynssoner	Planavdelingen	Vanlig drift	2025
Vektlegge lokal byggeskikk	Planavdelingen	Vanlig drift	2025
Vedlikehold og istandsetting	Eiere		
Informasjon til eiere	Kulturminneteam, plan		

Kilder

- Tinn saga
- Hovin saga

De første hyttefeltene

Foto: Moen, Otto

Norsk Industriarbeidermuseum

Allerede på 1600- og 1700-tallet ferierte overklassen i de norske byene ved egne landsteder. Den norske hyttetradisjonen har dels sine kulturelle røtter derfra. I tillegg har seterlivet på 1800-tallet og rorbuene langs kysten spilt en viktig rolle i norsk hyttehistorie. Det var i tømmerkoier og steinbuer på de gamle setervollene at nordmenn fikk smaken på hyttelivet, gjennom jakt, fiske og høsting av naturens ressurser.

Fritidens kulturminner finner man stort sett fra midten av 1800-tallet, da naturromantiske strømninger gjorde at borgerskapet søkte tilbake naturen. Kulturminner knyttet til vanlige folks fritid er ofte av noe senere dato, fordi idealet med åtte timer arbeid, åtte timer fritid og åtte timer hvile i Norge først ble innfridd i 1919, og retten til ferie ble lovfestet i 1936.

Dette førte til at flere fikk mulighet til å skaffe seg en fritidsbolig. Gjennom avtaler om tomter med Hydro fikk vanlige arbeidere på Rjukan anledning til å ta del i friluftslivets gleder som tidligere var reservert bondestanden og overklassen. Den klassiske, norske hytta var enkel og av beskjedne størrelse, ofte ikke mer enn 30–40 m². Den tradisjonelle hytta lå også gjerne ensomt og uveisomt til.

Utover 1960-tallet ble hytter for alvor ble et massefenomen i Norge. Statsminister Einar Gerhardsen gav ved flere anledninger uttrykk for at hytteliv kunne føre til bedre folkehelse, og han tok i 1972 til orde for at alle dem som ønsket det, burde ha en hytte. Velstandsutvikling, lenger ferier og økt mobilitet førte til at vi opplevde det historikere har kalt for en hytteboom. Frem til da hadde en egen privat, fritidsbolig vært en luksus få hadde råd til, men mot slutten av dette tiåret ble det bygget opp mot 15 000 hytter årlig. Gjennomsnittsstørrelsen på en hytte lå da på 52 m².

Nybygde hytter er i 2020 i gjennomsnitt 96 m² store, men det er ikke uvanlig med en størrelse på 120–150 m² og mer. Det antas at det er om lag 600 000 fritidsboliger i Norge i dag. Allerede på 1960-tallet oppsto diskusjonen om hyttebygging i strandsonen, og i 1971 ble strand- og fjellplanloven vedtatt, med forbud mot oppføring av nye fritidsboliger i et hundremetersbelte langs kysten.

Hyttefeltene i de tidligere seterområdene Frøystul, Hyldalen og Hovda representerer i så måte den første allmenne friluftsbbyggingen i Norge, som tok over for mange av de gamle seterlandskapene. Disse klassiske og beskjedne hytteområdene som vokste frem etter krigen representerer en utvikling og en form for fritidsbebyggelse som er i ferd med å forsvinne, og bør ivaretas som viktige representanter for sin tid.

Vurdering av verneverdi

Verdiene kan knyttes til kunnskaps-, opplevelses- og bruksverdier, noen generelle egenskaper og sammenligning med den øvrige kulturminnebestanden i kommunen.

Kunnskapsverdi	Høy
Opplevelsesverdi	Høy
Bruksverdi	Svært høy

Om tiltak

- De aktuelle områdene markeres som hensynssoner i kommuneplanens arealdel. Kommunen vil utvise særlig aktsomhet ved planlegging og tiltak i disse.
- Det legges vekt på byggeskikk i saksbehandlingen i disse områdene.
- Arbeide for å løfte arbeiderklassens friluftsliv i verdensarvsammenheng.

Tiltak	Ansvarlig	Budsjett	Tidshorisont
Hensynssoner	Planavdelingen	Vanlig drift	2025
Vektlegge byggeskikk	Planavdelingen	Vanlig drift	2025
Istandsetting og vedlikehold	Eiere		
Informasjon til eiere	Kulturminneteam, plan		

Kilder

- Abrahamsen, Helge: På hytta: vårt andre hjem
- Christensen, Arne Lie: Ut i det fri: livet på setra, hytta og landstedet
- Odden, Einar: Den norske hytta: en biografi

Den første turismen

Krokan

Vestfjorddalen med Rjukanfossen og Gaustatoppen et av de største reisemålene i fremveksten av den moderne turismen i Norge. Krokan Turisthytte var DNTs første turisthytte, og var opprinnelig en husmannsplass som lå under gården Fosso, men ble i 1856 skilt ut som egen husmannsplass. DNT kjøpte Krokan i sitt stiftelsesår 1868 og åpnet hytta i 1871 for tilreisende, som kom fra rundt om i Europa for å se Rjukanfossen.

Bygningen er representativ for den byggeskikk som en rekke av turistforeningens senere hytter har fulgt, med en enkel og nøktern standard i interiøret. Det er i dag ingen tilsvarende turisthytter i Telemark.

Krokan har skiftet hender flere ganger. I 1901 overtok Hydro Krokan, og på 90-tallet ble den kjøpt av Claus Helbergs stiftelse. I 2018 tok Norsk industriarbeidermuseum over Krokan. Krokan er vedtaksfredet.

Gaustatoppen

De første kjente bestigningene av Gaustatoppen ble gjennomført i 1810 av Christen Smith og Jens Esmark. I årene etter fulgte flere etter. Da Skien-Telemark Turistforening (forløperen til DNT Telemark) ble stiftet i 1887, var merkingen av en rute til Gaustatoppen blant de første oppgavene medlemmene tok fatt på.

Gaustatoppen turisthytte, også kalt Gaustahytta, er en turisthytte som eies og drives av DNT Telemark, et lokallag av Den norske turistforening (DNT). Hytta ligger ca. 1830 moh., nær toppen av Gaustatoppen, og er en steinhytte fra 1893 bygget av Skien - Telemark Turistforening. Naturstein fra toppen ble benyttet. Hytta ble modernisert i 1999.

Fagerstrand hotell

De mange turistene som kom til Vestfjorddalen utover 1800-tallet gikk i land på Fagerstrand. Her var det brygge og hotell, og man kunne ordne seg skyss oppover dalen. Bygget er fra 1860-tallet og ble oppført av Hans O. Roe Ørnes. Det har vært gjenstand for et omfattende restaureringsarbeid de seneste årene, og eierne har planer om å gjenåpne hotellet.

Vurdering av verneverdi

Verdiene kan knyttes til kunnskaps-, opplevelses- og bruksverdier, noen generelle egenskaper og sammenligning med den øvrige kulturminnebestanden i kommunen.

Kunnskapsverdi	Høy
Opplevelsesverdi	Svært høy
Bruksverdi	Svært høy

Om tiltak

- Friluftslivets år 2025 – søke samarbeid med DNT

Tiltak	Ansvarlig	Budsjett	Tidshorisont
Hensynssoner	Planavdelingen	Vanlig drift	2025
Istandsetting og bruk, Fagerstrand	Eierne		
Dialog med turlag	Kulturminneteam		

Kilder

- Myhre og Songe (2010): Lystreiser i Vestfjorddalen
- Helberg, Claus: De første vandrerne
- Lurås, Gunhild (1995): Turisme i Vestfjorddalen i forrige århundre
- Løberg, Ingrid (1989): Vestfjorddalen: turisme i gamle dager
- Rogan, Bjarne (1986): Det gamle skysstellet : reiseliv i Noreg frå mellomalderen til førre hundreåret

Veier, ferdselsårer, handelsplasser

- «Haalaslepa», avstikker fra Lågaros og Søre Nordmannsslepa, til handelsplassene Slettedalvollen, Angelburoe, Hørt, Hardingroe og Jønnberg.
- «Store Nordmannsslepa» går nord i Tinn fra Sandbu til Veggli. Handelsplassen Sulebu er en avstikker fra ruta ned Tessungdalen til Kongsbergsetra (Tinn-Eidfjord-slepa).

På Hardangervidda går det urgamle handelsveier mellom øst og vest. Folk fra kysten møtte fjellfolket og handlet varer og dyr seg imellom. Fra gammelt av ble vestlendingene kalt «nordmenn», alle som kom ned dalførene kom nordfra. Det ligger en rekke kulturminner langs disse gamle slepene, kartlagt i Prosjekt Nordmannsslepene. Undersøkelser viser at det har vært ferdsel langs Søndre Nordmannsslepa helt fra vikingtid, med et økende omfang i middelalderen. Slepa regnes dermed som et automatisk fredet kulturminne. Da Kongsberg ble grunnlagt i 1624 ble det lagt et ytterligere grunnlag for handel mellom øst og vest. Omfattende handel med hest og kyr har satt sine spor over vidda. Også mellom nord og sør i Telemark var det handel, da de nordlige delene av fylket egnert seg godt for beiting, mens det i sørfylket ble dyrket mer korn. Tinn var et knutepunkt både mellom nord og sør og øst og vest. Driftkarer og handelskarer dro forbi både vår og høst, ved jonsok og krossmess. Da eidfjordingene kom forbi på høsten var det samlinger med bål, dans og fest.

Haalaslepa og Hardingroe

En rekke stedsnavn vitner om kontakten med hardingene (folk fra Hardanger), som Hardingsteinen, Hardingvadet og Hardingbukte. Til Tinn vandret de langs en avstikker fra Nordmannsslepa kalt Haalaslepa. Einung forteller at Haalaslepa går ut fra Nordmannsslepa i Sørtjønnviken ved Lågen, sørover Kallungsjådalen, gjennom nedre del av Viduvatsdalen, sørover Kallungsjåflotti, forbi Hardingsteinen, ned mot Kallungsjåoset, ut Slettedalen, gjennom øvre kanten av Vråsjåhalli og Haala og følger Haalebrotet til Angelburoi som ligger på Store Saure. Herfra kunne en gå videre over Grasdalhalline, Haukarehalli og til Hardingrjoet. (Berge 1944:18, bd. II). I dag er det ingen som bruker denne slepa, og det er nesten 200 år siden den var i årviss bruk. Slepa på østsiden av Kallungsjåen er utvisket, men stedvis mulig å finne i form av enkle tråkk, og et par steder er det flere parallelle tråkk. Den ligger høyt oppe i hallet, og når en er på veg sørover kan en ta sikte på Haringsteinen som en ser på flere kilometers avstand. Haalaslepa er fredet og er kartfestet i Askeladden fra Lågaros til Hardingbukte like nordvest for Møsvannsdammen. For å komme seg gjennom slepa og fram til handelsplassen Hardingroe måtte de krysse det beryktede vadet over Haala (HOLA). Hardingroe ligger om lag 4 km gange inn fra veiens slutt innerst i Hjerdalen. Her er det funnet kulturminner fra 400 e.kr.

Store Nordmannsslepa

Den største av slepene, Store Nordmannsslepa, gikk fra Eidfjord i Hardanger, opp Måbødalen, krysset Lågen nord for Skrykken ved Høljabrotet og kom ned i Jønnedalen ved Solheimstulen. Derfra over fjellryggen ned til Sønstevann og den gamle markedspllassen Sandbu i Imingdalen. Så gikk Slepa videre sørover fjellryggen mellom Numedal og Tinn, forbi Lufsjå, Skjerveggen, og ned til Kjemhus i Veggli. Hvor gammel slepa er, er umulig å si. Men trafikken har toppet seg til visse tider, særlig på slutten av 1700 - tallet da sølvverksdrifta på Kongsberg var på det høyeste. Den dag i dag kan man se tydelige furer i bakken langt inn på vidda, opptråkka av krøtter og kløvhester.

Gjennom prosjektet «Historiske vandreruter» har DNT og Riksantikvaren samarbeidet for å løfte fram gamle ferdselsveier. Store Nordmannsslepa er en av disse, i samarbeid med Kongsberg og omegns turistforening. Av hensyn til villreinen har ruta endepunkt på Daggrøhytta.

Vurdering av verneverdi

Verdiene kan knyttes til kunnskaps-, opplevelses- og bruksverdier, noen generelle egenskaper og sammenligning med den øvrige kulturminnebestanden i kommunen.

Kunnskapsverdi	Svært høy
Opplevelsesverdi	Høy
Bruksverdi	Høy

Om tiltak

- Mye er allerede i naturreservat eller i LNF-områder. Av hensyn til villreinen bør tiltak begrenses og tilpasses faglige råd.
- I friluftslivets år 2025 bør en søke samarbeid med DNT.

Tiltak	Ansvarlig	Budsjett	Tidshorisont
Hensynssoner	Planavdelingen	Vanlig drift	2025
Rydding, merking av stier og slep	Grunneiere, frivillige, turlag		
Dialog med turlag	Kulturminneteam		
Kartfesting og publisering av ruter	Kulturminneteam, frivillige, turlag		

Kilder

- Austrheim (red) (2015): Fjellets kulturlandskap: arealbruk og landskap gjennom flere tusen år
- Fønnebø, Reidar (1988): Langs Nordmannsslepene over Hardangervidda
- Kjellingtveit og Kostveit (1997): Hardingslepa - Åmyrmarken : jubileumsutgåve
- Loftsgarden, Kjetil (2017): Marknads plassar omkring Hardangervidda, ein arkeologisk og historisk analyse av innlandets økonomi og nettverk i vikingtid og mellomalder, Avhandling for graden philosophiae doctor (PhD), Universitetet i Bergen
- Prosjekt Nordmannsslepene (2001), Buskerud fylkeskommune
- Schulerud, Mentz (1974): Kongevei og fantesti
- Tobiassen (1988): Driftehandel med storfe i Norge, ca 1850-1930, Doktoravhandling, UiO
- Tobiassen (2008): Over fjord, fjell og fonn. Driftehandel med storfe i Norge ca 1850-1930. Snøhetta forlag
- <https://riksantikvaren.no/https://riksantikvaren.no/nyhistoriskvandrerutevegglijfjell/>
- Hardingroe: <https://b2find.eudat.eu/dataset/3e1f238a-ec04-5eb1-b897-04885470335a>

Overordnede tiltak

Tiltak	Ansvarlig	Budsjett	Tidshorizont
Oppdatere planer/kart	Planavdelingen	Vanlig drift	2025
Hensynssoner i arealplan	Planavdelingen	Vanlig drift	2025
Utvikle retningslinjer og bestemmelser til hensynssoner i arealdelen og reg.planer	Planavdelingen, kulturminneteam		2025-26
Rullering handlingsplan	Kulturminneteam		2026
Kommunikasjonsplan kulturminner	Kulturminneteam		2025-26
Formidling av utvalgte tema, kulturmiljøer	Kulturminneteam		2025-28
Plan, koordinering temadager	Kulturminneteam		2025-26
Kartlegge behov for ny/oppdatert skilting	Kulturminneteam		2025-26
Avdekke kunnskapsbehov	Kulturminneteam		2025-28
Kvalitetssikre og oppdatere kulturminnedata (Askeladden, SEFRAK)	Kulturminneteam		2025-28
Foreslå ny kartlegging av kulturminner	Kulturminneteam		2025-28
Stimulere til ivaretaking, istandsetting og bruk gjennom SMIL og andre tilskuddsmidler	Plan, miljø, landbruk	Vanlig drift	2026
Utarbeide veiledere til arkitektur, byggeskikk, bevaring og vedlikehold, til forvaltningen og eiere og grunneiere	Kulturminneteam		2028
Oppdatering kulturmiljøplan	Kulturminneteam		2027-2028

Andre kulturminner

Tinn kommune inneholder en rekke andre kulturminner. I tillegg til de faste kulturminnene har kulturminneforvaltningen også et ansvar for den immaterielle kulturarven. Ved oppdatering av kulturmiljøplan kan flere tiltak være aktuelle.

- Skolebygg: Heia skolemuseum mv.
- Kirkebygg
- Minnesmerker, monumenter og statuer
- Krigsminner: Espeset, Luftforsvar Våer, Mår, Gvøpseborg, Gausdalen, Gaustatoppen
- Gruver og steinbrudd: Tinnsjø kobberminer / Tellemarkische kaaberwerch, Bøura klebersteinbrudd, brynesteinsbrudd
- Idrettsanlegg: Gaustaløypa
- Reiseliv: Gamle overnattingssteder og skysstasjoner
- Arkeologiske kulturminner: Jernvinna, kullfremstillingsanlegg, fangstanlegg
- Unike fornminner: Rikulvshelleren, Kopusteinen, Gunbjørgshaugen
- Enkeltminner med mytisk tilknytning: Tatersteinen, Maristien, Sønstebø (Tolleiv Sal), Lien (Birgit Lien), Røverhula ved Karlsrud, Dal kirke, m.fl.
- Lokale tradisjoner, immateriell kulturarv
  - Utvandringshistorie
  - Lokal matkultur
  - Håndverkstradisjoner
  - Folkemusikk, stev, dans og spel
  - Soger, stedsnavn, lokalhistorie

Del 2:

- Forutsetninger, lovverk og status
- Historisk bakgrunn
- Kilder og vedlegg

Forutsetninger, lovverk og status

Premisser for planen

En rekke politiske vedtak legger føringer for planarbeidet. Regjeringen utarbeider nasjonale forventninger til hver valgperiode. Fylkeskommunen utarbeider planer og strategier for mange ulike tema som er retningsgivende og førende for Tinn kommune. Tidligere vedtatte planer i Tinn kommune er også retningsgivende for arbeidet.

FNs bærekraftsmål er verdens felles arbeidsplan for å utrydde fattigdom, bekjempe ulikhet og stoppe klimaendringer innen 2030. Bærekraftsmålene består av 17 mål og 169 delmål som skal fungere som en felles global retning for land, næringsliv og sivilsamfunn. Gjennom gjeldende strategi for Kongsbergregionen har kommunestyret i Tinn vært med på å vedta 7 bærekraftsmål som skal fungere som et rammeverk og være retningsgivende for utviklingen i regionen.

Lokal planstrategi for 2021-24

I strategien heter det at «Kommunens kulturminner begrenser seg ikke bare til eldre bygninger eller viktige kulturmiljø, men omfatter også immaterielle kulturminner som for eksempel stedsnavn eller tradisjoner innenfor musikk og dans. Ansvaret for å utarbeide en kulturminneplan er derfor lagt til enhet for Kultur, men et nært samarbeid med enhet for Plan, landbruk og miljø vil være viktig. Det vil også være behov for ekstern kompetanse for å lage en ny kulturminneplan for Tinn kommune.»

Statsforvalteren i Vestfold og Telemark

Statsforvalteren skal sikre at kommunale vedtak i plan- og byggesaker er i samsvar med gjeldende lovverk og tydeliggjør nasjonale mål og forventninger.

Nasjonale forventninger til regional og kommunal planlegging 2023–2027

I de nasjonale forventningene forventer Regjeringen at kommunene bruker arkitektur som et verktøy i samfunnsutviklingen og definerer lokale ambisjoner for arkitektur og byggeskikk. Dette innebærer en forventning om at stedenes særpreg, kulturmiljø og viktige landskapstrekk vektlegges i by- og stedsutvikling. Regjeringen påpeker at langsiktig og bærekraftig forvaltning av ressurser og effektiv arealbruk er viktig for å redusere forbruk, klimagassutslipp og tap av natur og kulturmiljø.

Videre heter det at:

«Norge har sluttet seg til 2030-agendaen med 17 mål for å fremme en sosialt, miljømessig og økonomisk bærekraftig utvikling. Som samfunnsutviklere, tjenesteytere og planmyndigheter, er fylkeskommunene og kommunene avgjørende for at vi skal lykkes med å realisere en bærekraftig samfunnsutvikling i hele landet. De nasjonale klima- og miljømålene gir rammer for planleggingen og er sentrale for at bærekraftsmålene kan nås.

Plan- og bygningsloven har bærekraftig utvikling som hovedformål, og har stor betydning for blant annet jordvern, naturmangfold, klima, kulturmiljø og

samfunnsutvikling. Loven skal sikre demokratiske planprosesser og at oppgaver og interesser ses i sammenheng gjennom samarbeid mellom aktuelle myndigheter, næringsliv, sivilsamfunnet og innbyggerne. Ved å innlemme arbeidet med bærekraftsmålene i samfunns-, areal- og økonomiplanleggingen, koples arbeidet til de viktigste politiske beslutningsprosessene, og det sikres at arbeidet kan gjennomføres effektivt.»

I forventningene nevnes det også at:

«Kulturmiljø er kilder til kunnskap om Norges historie, og om et mangfoldig samspill mellom natur, klima og menneskers liv og virke i hele landet. Kulturmiljø kan brukes som ressurs i samfunnsutviklingen, og bidra til miljømessig, sosial og økonomisk bærekraft. Fortsatt bruk, gjenbruk og transformasjon av historiske bygninger og bygningsmiljøer kan bidra til trivsel og attraktivitet på både store og små steder. Kulturmiljø kan også tilrettelegges slik at det stimuleres til friluftsliv og fysisk aktivitet. Fylkes-kommunene og kommunene har en sentral rolle i å ivareta et mangfold av kulturmiljø gjennom samfunns- og arealplanleggingen.»

«Regional og kommunal planlegging er viktig både for å ta vare på natur og for å legge til rette for bærekraftig verdiskaping basert på natur- og kulturressursene. Helhetlig og langsiktig planlegging er nødvendig for å unngå negativ påvirkning på naturmangfoldet og friluftslivsinteresser fra bitvis nedbygging og for å ivareta kulturmiljøet. Det er viktig at verdensarvverdiene ivaretas i henhold til forpliktelsene i verdensarvkonvensjonen, og at hensynet til verdensarvverdiene sikres gjennom helhetlig samfunns- og arealplanlegging.»

Meld. St. 16 (2019–2020): Nye mål i kulturmiljøpolitikken — Engasjement, bærekraft og mangfold

I meldingen presenteres nye nasjonale mål i kulturmiljøpolitikken, og Regjeringen tydeliggjør kulturmiljøfeltet som en viktig del av klima- og miljøpolitikken.

Hovedmål i meldingen:

- **Nasjonalt mål 1:** Alle skal ha mulighet til å engasjere seg og ta ansvar for kulturmiljø. Målet vektlegger menneskers rett til å ha en kulturarv og at kulturmiljø er et felles gode som det er et felles ansvar å forvalte. Målet understreker også at alle skal ha mulighet til å engasjere seg. Statens ansvar er å legge best mulig til rette for dette.
- **Nasjonalt mål 2:** Kulturmiljø skal bidra til bærekraftig utvikling gjennom helhetlig samfunnsplanlegging. Målet viser samfunns- og arealplanleggingens betydning for å ivareta et mangfold av kulturmiljø og hvordan disse kan bidra til miljømessig, sosial og økonomisk bærekraft. Målet understreker samtidig Norges ansvar for og regjeringens ambisjoner om å følge opp FNs bærekraftsmål og Agenda 2030.
- **Nasjonalt mål 3:** Et mangfold av kulturmiljø skal tas vare på som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk. Målet understreker at et mangfold av kulturminner, kulturmiljøer og landskap skal tas vare på som ressurser og grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk. Målet viderefører essensen i det tidligere strategiske målet for

kulturminnepolitikken som ble lagt fram i St.meld. nr. 16 (2004–2005) Leve med kulturminner.

Riksantikvaren støtter seg på Mld.St. 16.

«Kommunane er viktige som forvaltarar av kulturminne og kulturmiljø. For å vere best mogleg rusta til forvaltingsoppgåvene, er ein kulturmiljøplan eit viktig verktøy for å prioritere og sikre kulturminne og kulturmiljø i kommunens plan- og byggesaksarbeid.

Ein kulturmiljøplan er kommunen si oversikt over viktige kulturminne og kulturmiljø i kommunen og inneheld ein plan for forvaltinga av desse. Kommunane definerer sjølve kva kulturminne som er verneverdige og som skal inngå i deira kulturmiljøplan. Planen må også innehalde rutinar og retningslinjer som kommunen sjølv skal følgje ved saksbehandling av planar for og tiltak på dei verneverdige kulturminna. Planen vil vere med på å synleggjere denne kunnskapen på tvers av kommunens ansvarsområde.»

«Ein kulturmiljøplan gir kommunen kunnskap om lokalhistoria og prioriterer kulturminna som ein vil ta vare på for framtida. Gjennom arbeidet med å lage ein kulturmiljøplan får kommunen sett temaet på den politiske dagsorden og aktualisert kulturarven si rolle i samfunnsutviklinga.

Sia kulturminne og kulturmiljø har ei viktig rolle i utviklinga av kommunen er det difor viktig at kommunen både har kompetanse og kapasitet til å sikra kulturminne og kulturmiljø i arealforvaltninga, og samtidig kunne bidra med gode råd og rettleiing til eigarar av freda og verneverdige bygg og anlegg.

En videreføring av satsingen Kulturminner i kommunene er et viktig tiltak for å nå disse nye målene, der en styrking av den kommunale kompetansen på kulturmiljøfeltet og fokus på utarbeiding og rullering av kulturmiljøplanar er sentrale oppgaver.

Gjennom dette arbeidet;

- får innbyggerane ein moglegheit til å engasjer seg i sine lokale kulturminne og kulturmiljø*
- blir politikarane oppmerksame på at ei god kulturmiljøforvaltning bidrar til berekraftig utvikling gjennom heilskapleg samfunnsplanlegging*
- vil ei registrering og bevaring av mangfaldet av kulturmiljø kunne gjerast ved å utarbeide ein kulturmiljøplan for kommunen.»*

Riksantikvarens kommunestrategi (2019-22)

Riksantikvaren ønsker at kulturminner og kulturmiljø settes på den lokalpolitiske dagsordenen i kommunene, og at kommunene får tilstrekkelig kunnskap og virkemidler til å ta ansvar på feltet. Anbefalingene RA gir i strategien bygger på resultater fra kommunenes arbeid med kulturminneplaner gjennom Riksantikvarens KIK-satsing (kulturminner i kommunene). Denne satsingen har involvert alle fylkeskommunene, en rekke museer, hundrevis av frivillige og ikke minst politikere og ansatte i over 350 kommuner.

I strategien anbefaler Riksantikvaren at kommunene:

- gjør arbeidet med kulturminner, kulturmiljøer og landskap til et viktig politisk felt i kommunen blant annet gjennom arbeidet med kommuneplanens samfunnsdel og arealdel
- tydelig plasserer ansvaret for kulturminneforvaltningen i organisasjonen
- sikrer tilstrekkelig ressurser, kompetanse og kapasitet. Det kan være ved egne stillinger og/eller avtaler om samarbeid i regionen med museer, bygningsvernsetre, nabokommuner og frivillige
- ivaretar kulturminneverdier gjennom gode samarbeidsarenaer og prosesser for medvirkning og involverer eiere, frivillige, næringsliv og andre aktører i arbeidet
- ser kulturminnetiltak i sammenheng med andre viktige samfunnsområder, blant annet brannsikring, folkehelse, friluftsliv, skole, reiseliv, landbruk og natur- og klimatiltak
- aktivt bruker ulike kanaler til å informere om og aktualisere kulturarv som fellesgode
- bruker økonomiske tilskudd og andre insentiver målretta, og prioriterer tiltak som bidrar til aktivitet og engasjement
- bruker egne økonomiske midler for å formidle og sikre kulturarv. Det kan for eksempel være egen tilskuddspost til eiere, tilskudd til frivillige, fritak for eiendomsskatt, bruk av landbrukets SMIL-midler, friluftsliv- og folkehelsemidler og lokale prosjekter i Den kulturelle skolesekken
- som eier av kulturminner går foran med gode eksempler på bærekraftig forvaltning blant annet gjenbruk, transformasjon og energieffektivisering
- skaffer seg gode oversikter over verneverdige kulturminner, kulturmiljøer og landskap
- har oppdaterte planer inkl. tiltaksplan for kulturminneområdet som ses i sammenheng med øvrig virksomhet i kommunen
- kartfester de prioriterte kulturminnene og kulturmiljøene i kommuneplanens arealdel og forankrer kulturminnearbeidet i samfunnsdelen
- oppdaterer arealplaner og bruker hensynssoner og andre virkemidler i plan- og bygningsloven
- tilrettelegger for bruk, gjenbruk, transformasjon og energieffektivisering av verneverdige bygninger og anlegg
- bruker byggesaksreglene aktivt for å ivareta kulturminneverdiene
- legger Riksantikvarens bystrategi til grunn for behandling av plan- og byggesaker
- gjennomfører risikovurderinger for prioriterte kulturminner og tiltak som reduserer fare for skader

Regional planstrategi for Vestfold og Telemark 2020-24

Planen, vedtatt 15. des 2020, sier følgende: «Ivareta viktige natur-, landbruks- og kulturverdier. I samarbeid med kommunene utarbeide langsiktige utviklingsgrenser og tettstedsgrenser der hvor dette ikke finnes fra før, følge opp matjordplan og nasjonal jordvernstrategi. Bidra til å sikre LNFR-områdene og bærekraftig utbygging av fritidsbebyggelse, utrede regionale landskapsvernområder og følge opp utviklingen.»

Areal og transportplan for Telemark (2015-2025)

I Areal- og transportplan for Telemark (2015-2025) heter det at: «Ved utbygging skal langsiktige attraksjonsverdiar og samanhengande grønnstruktur i området sikrast for allmennheten, natur- og kulturmiljøer.»

Tinn kommuneplan 2017 – 2029 – Samfunnsdelen

Kommuneplanen er kommunens overordnede strategiske styringsdokument og inneholder mål og handlinger for kommunens ønskete utvikling. Planen skal ivareta både kommunale, regionale og nasjonale interesser, og være retningsgivende for sektorenes planlegging og for utforming av mer detaljerte arealplaner og temaplaner.

I planen settes mål for forvaltningen av kulturmiljø og verdensarv i kommunen:

- Det historiske særpreget og kvaliteten skal være en ressurs og en del av grunnlaget og drivkraften for utvikling av både næringsliv og samfunn så vel som kulturliv og gode levekår
- Industristedet skal bevares som et levende samfunn uten at de historiske verdiene forringes
- Kulturmiljøene skal tas vare på slik at verdensarvverdiene ikke blir uheldig påvirket av endringer
- Industrierven skal forvaltes i samsvar med nasjonalt lovverk. Norges mål for verdensarvstedene er at de skal framstå som eksempler på best praksis for vern av kulturminner og miljøer og bidra til å fremme verdensarvkonvensjonen.
- En bevisst forvaltning av kulturminner og immateriell kulturarv
- at kulturlandskap og verdensarvverdier forvaltes i sammenheng

Kommunedelplan for kultur, idrett og fysisk aktivitet 2022-31

Planen bygger på Tinn kommunes overordnede visjon og har kultur, idrett og fysisk aktivitet for alle som et overordnet mål.

Her heter det at

«Kultur er sentrale byggesteiner i samfunnsutviklingen og utgjør en forskjell for folk gjennom kreativ samhandling, sosiale møteplasser, identitet, inkludering – der mennesker i alle aldre og gjennom hele livet får delta, skape og oppleve alt det kunst og kulturlivet byr på. Kulturen er selve grunnmuren i samfunnet. Å delta på eller overvære kultur- og idrettsaktiviteter gir også en mening i seg selv.»

Planen stadfester at Tinn kommune har et rikt kulturliv og en omfattende kulturarv å ta vare på, og at med Rjukan-Notodden Industrierarv på UNESCOs verdensarvliste har Tinn kommune tatt et stort ansvar. Dette medfører ekstra oppmerksomhet på Tinn når det gjelder satsing på kultur i kommunen.

Et av hovedmålene i planen er derfor at Tinn kommune skal bidra og legge til rette for sikring av materiell- og immateriell kulturarv for kunnskap og utvikling av samfunnet. Som følge av dette er det vedtatt å utarbeide en Kulturminneplan/kulturmiljøplan for Tinn kommune som

blir kommunen sin oversikt over viktige kulturminner og kulturmiljøer, inkludert en plan for forvaltning av disse.

Reiselivsstrategi for 2019-29

Reiseliv er valgt som hovedsatsingsområde for næringsutvikling i Tinn kommune. Tinn kommune ønsker å bidra til å utvikle reiselivet i kommunen til et høyt internasjonalt nivå, og det ønskes utvikling i hele kommunen. Tinn kommune mener reiseliv er den næringen som har størst forutsetning for å skape nye lokale arbeidsplasser i fremtiden. Tinn har en lang og sterk tradisjon knyttet til landbruk, natur, håndverk og musikk. Disse tradisjonene holdes fortsatt i hevd, og det kan være grunnlag for å utvikle opplevelser knyttet til denne kultur- og naturarven.

Næringsplan for landbruket 2022 – 2030

I Næringsplanen for landbruket i Tinn legges det vekt på aktive kulturmiljø og kulturlandskap, både i bygdene og i utmark.

«Til tross for omstendigheter som kan gjøre det krevende å drive landbruksproduksjon, er de mange, små brukene i fjellområdene en bærebjelke i lokalsamfunnene. Med sine produksjoner bidrar de til fellesgoder som levende bygder, et åpent og aktivt kulturlandskap, biologisk mangfold, ivaretagelse av kulturmiljøer mm. Landbruket legger til rette for gode reiselivsopplevelser og er i seg selv en betydelig reiselivsaktør.

Fjellandbruket er preget av mangesysleri og en kombinasjon av bruk av innmark og utmark. Tradisjonelt landbruk og tilleggsnæringer bidrar sammen til en variert og innovativ landbruksproduksjon som også styrker andre bygdenæringer. Gardsbrukene i fjellområdene er innovasjonsarenaer – ofte med små midler, men med store muligheter.

Det er i dag fem aktive enkeltsetre i Tinn, fire med kyr og én med geit. På to av disse blir melka hentet av tankbilen gjennom setersesongen, mens på de tre andre videreføres all melka på stedet til meieriprodukter som smør, rømme, prim og ulike typer oster som selges fra setra. På to av setrene er det åpent for servering og mulighet for overnatting i utleiehytter. Det er i dag ingen fellessetre i Tinn.»

Planen har en rekke mål som legger premisser for kulturmiljøarbeidet, blant annet følgende:

- For landbruket er det viktig å styrke bevisstheten om verdien av å ivareta bygninger og det biologiske mangfoldet i setermiljøer, skjøtte arealer, hindre gjengroing osv. I tillegg er tiltak for å øke andel gardsbruk med fast bosetting i Tinn viktig. Dette gir et godt utgangspunkt for bærekraftig næringsutvikling i landbruket i Tinn.
- Ta vare på og bygge opp lokale ressurser i form av jord, skog, utmark, bygninger og kompetanse grunnlaget for å lykkes i oppfølging av næringsplanen.
- Ivareta kulturmiljøer i Jordbrukslandskapet som en del av opplevelsen av verdensarven i Tinn.
- Bevare det sterke jordvernet i Tinn kommune, herunder:
  - Å ivareta naturmangfold, landskap og kulturminner

- Ta vare på landbrukets kulturlandskap

Andre kommunale planer

Mange kommunale planer kan legge premisser for arbeid med kulturminner og kulturmiljø, f.eks. vedtatte tiltak eller krav til tilrettelegging i form av universell utforming, tilgjengeliggjøring, tilrettelagt informasjon til særskilte grupper.

Verdensarven

I 2015 vedtok verdensarvkomiteen å innskrive Rjukan-Notodden industriarv på UNESCOs verdensarvliste. Verdensarvstatusen legger mange føringer på kulturminnearbeidet i kommunen, og kulturminner i verdensarvområdene er godt kartlagt og blir forvaltet og ivaretatt av egne planer og er innarbeidet i forvaltningspraksis.

I arbeidet med verdensarven har det også blitt utviklet mye kompetanse og verktøy som kan utnyttes i arbeidet med en kulturminneplan. Her er det et uttalt mål om å ta i bruk mer av de vernede bygningene og bygge opp lokal kompetanse.

I Masterplan for verdensarven (mai 2019) heter det at

«Kulturarvsbasert reiselivsutvikling er en hovedstrategi for reiselivsutvikling nasjonalt (St.meld. 19 Opplev Norge – unikt og eventyrlig (2016-2017)) og Verdifulle opplevelser. Nasjonal strategi for reiselivsnæringen (2007). Verdensarvstatusen er et godt utgangspunkt for å utvikle kulturarvsbasert reiseliv i de tre kommunene og områdene rundt.»

«Som følge av verdensarvstatusen utbetales det midler til istandsetting av verdensarvobjektene over ulike offentlige budsjettposter. I tillegg kommer en betydelig privat medfinansiering først og fremst fra Norsk Hydro. Det er dessuten en egen ordning knyttet til Company Town, og private huseiere kan også søke midler fra Kulturminnefondet. Skal dette verdiskapingspotensialet utløses lokalt, trengs kunnskap og utnytting av lokale ressurser, kapasitet og spesial kompetanse. Restaurerings- og transformasjonskompetanse kan i neste omgang danne grunnlag for salg av tjenester til andre områder, både nasjonalt og internasjonalt. I tillegg må det utvikles opplevelser knyttet til objektene. Da kan objektene danne kjernen i en egen opplevelsesøkonomi.»

Lovgrunnlaget

Både nasjonale og internasjonale avtaleverk forplikter oss til å ta vare på viktige kulturminner. Nedenfor omtales de to viktigste, med sammendrag. Kulturminneloven er en særlov og dermed overordnet plan- og bygningsloven. I tillegg til nasjonale lovverk finnes internasjonale konvensjoner og avtaler som Norge har forpliktet seg til å følge.

Kulturminneloven

Kulturminnelovens formål (§1) er at

«kulturminne og kulturmiljø skal vernast som del av kulturarven vår og identiteten vår, og som ledd i ei heilskapleg ressursforvaltning. Det er eit nasjonalt ansvar å «ivareta

desse ressursane som vitskapleg kjeldematerial og som varig grunnlag for nolevande og opplevinga til framtidige generasjonar, sjølvforståing, trivsel og verksemd. Når det etter anna lov vert gjort vedtak som påverkar kulturminneressursane, skal det leggjast vekt på føremålet til denne lov.»

Loven forvaltes av Klima- og miljøverndepartementet (KMD) som overordnet styremakt, med Riksantikvaren som faglig sekretariat og overordnet direktorat for den utøvende virksomheten, og med fylkeskommunene, Sametinget og de arkeologiske og marinarkeologiske museene som regionale forvaltningsledd.

Kulturminneloven er ikke forvaltet av kommunen, men kan påvirke saker kommunen skal håndtere, blant annet etter plan- og bygningsloven. Kommunen må forholde seg til kulturminneloven i alle saker der fredede bygninger, anlegg eller miljø er rørt, og må dessuten melde fra til kulturminnestyresmakten dersom ikke-fredede bygninger fra før 1850 er planlagt revet eller vesentlig endret.

Et Kulturmiljølovutvalg er satt ned for å foreslå endringer i loven, og deres utredning er forventet på nyåret 2025.

Plan og bygningsloven

Plan- og bygningsloven inneholder flere paragrafer som omfatter vern av kulturminner, kulturmiljø og landskap. I de kulturminnesakene som behandles av kommunen, må de krav som blir stilt, være hjemlet i plan- og bygningsloven.

Dette omfatter enkeltsaker som bygge- og rivesaker, konsekvensutredninger og forslag til reguleringsplaner. I plandelen er §3-1, 11-8, 11-9, 12-6 og 12-7 aktuelle, i det de omfatter regulering til bevaring gjennom hensynssoner. Byggesaker som omfatter kulturminner, blir behandlet etter §31-1, som sier at «ved endring av eksisterende byggverk, oppussing og rehabilitering skal kommunen se til at historisk, arkitektonisk eller annen kulturell verdi som knytter seg til ytret til bygget, så vidt mulig blir vernet.»

Annet lovverk

Andre aktuelle lover, meldinger og konvensjoner som har eller kan ha direkte konsekvenser for kulturminnefeltet, herunder:

- Lov om forvaltning av naturens mangfold (naturmangfoldloven) 19.juni 2009.
- Lov om vassdrag og grunnvann (vannressursloven) av 24. november 2000.
- Lov om friluftslivet (friluftsløven) av 28. juni 1957.
- Lov om forbud mot diskriminering på grunn av nedsatt funksjonsevne (diskriminerings- og tilgjengelighetsloven) av 20. juni 2008.
- SPR for samordnet bolig-, areal- og transportplanlegging av 26. september 2014.
- SPR for klima- og energiplanlegging i kommunene av 4. september 2009.
- RPR for å styrke barn og unges interesser i planleggingen av 1. september 1989.
- RPR for vernede vassdrag av 10. november 1994.

Internasjonale avtaler

- Europarådets rammekonvensjon om kulturarvens verdi for samfunnet (Farkonvensjonen 2005)
- Europarådets konvensjon om bekjempelse av kulturkriminalitet (Nikosiakonvensjonen 2017, ikke ratifisert av Norge)
- UNESCO-konvensjoner (1972, 2003)
- Den europeiske landskapskonvensjonen (2004)
- Venezia-charteret (1964)
- Malta-konvensjonen (1992)

Konsekvenser av planen

Denne kulturminneplanen har flere funksjoner. For det første skal den gjøre oss bevisste på hvilke kulturhistoriske verdier vi har i egen kommune, og hvordan vi kan forvalte disse til det beste for oss og fremtidige generasjoner.

Områder og kulturminner som omtales i planen utgjør hovedsakelig kommunens egen oversikt over objekter og miljø vi anser som viktige lokalt. Disse skal forvaltes lokalt, og en oppføring i denne planen innebærer ikke automatisk at kulturminner eller miljø blir «fredet».

Kommunen kan sikre prioriterte kulturminner og -miljø gjennom bruk av hensynssoner (plan- og bygningslovens § 11-8) i arealdelen til kommuneplanen og gjennom regulering.

Dette gjør det mulig å behandle kulturhistorisk viktige bygninger, anlegg og områder som en del av miljøet de inngår i, og det setter både kommunen og grunneiere i stand til langsiktig planlegging.

Planen har også en egen handlingsdel. Å følge opp denne vil være et samarbeid mellom fylket, kommunen, andre offentlige og private aktører og den enkelte innbygger. Oppfølging i kommunen er avhengig av de årlige budsjettvedtakene i kommunestyret.

Planen vil også være et godt grunnlagsdokument for å søke på nasjonale og regionale midler til oppfølging og forvaltning av ulike kulturminner og -miljø i kommunen, for eksempel til Kulturminnefondet.

Status og utfordringer

Sentrale begreper innen kulturminneforvaltning

Fredning

Den strengeste form for vern, hjemlet i kulturminneloven og svalbardmiljøloven. Både kulturminner og kulturmiljøer kan fredes.

Automatisk fredning

Fredning etter kulturminneloven eller svalbardmiljøloven uten særskilt vedtak. Dette gjelder:

- kulturminner fra før 1537
- samiske kulturminner fra før 1918
- Kulturminner på Svalbard fra før 1946

I tillegg kan stående byggverk med opprinnelse fra perioden 1537 – 1649 erklæres som automatisk fredet. Staten har eiendomsrett til løse kulturminner som er eldre enn 1537, samiske kulturminner fra år 1917 eller eldre, mynter eldre enn 1650 og skipsfunn eldre enn 100 år.

Vedtaksfredning

Fredning etter kulturminneloven eller svalbardmiljøloven gjennom særskilt vedtak. Vedtaksfredninger etter kulturminneloven kan omfatte alle typer kulturminner yngre enn 1537, stående byggverk yngre enn 1649, kulturmiljøer og fartøy. Vedtaksfredninger etter svalbardmiljøloven kan omfatte kulturminner yngre enn 1945.

Kulturminner fra krigen er et eksempel på viktige kulturminner som ikke har et automatisk vern og som må sikres i kommunenes planer.

Forskriftsfredning

Fredning etter kulturminneloven gjennom vedtak av forskrift. Det gjelder bygninger og anlegg som omfattes av en statlig verneplan og som var i statlig eie på fredningstidspunktet. Dette innebærer en forenklet fredningsprosedyre. Forskriftsfredning brukes også ved fredning av kulturmiljøer, jf. kulturminneloven § 20.

Midlertidig fredning

Brukes dersom et kulturminne eller et kulturmiljø er truet og der det er behov for å vurdere verneverdien med tanke på permanent fredning.

Kulturarv

Samlebetegnelse for materiell og immateriell kulturarv. Immateriell kulturarv omfatter praksis,

framstillinger, uttrykk, kunnskap og ferdigheter. Betegnelsen blir særlig brukt i internasjonal sammenheng.

Kulturmiljø

Områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng.

Med denne meldingen innfører regjeringen begrepet «kulturmiljø» som samlebetegnelse. Samlebegrepet dekker begrepene «kulturminner, kulturmiljøer og landskap» og brukes når feltet omtales som helhet.

Kulturminne

Spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Landskap

Et område, slik folk oppfatter det, hvis særpreg er et resultat av påvirkningen fra og samspillet mellom naturlige og/eller menneskelige faktorer.

Verdensarv

Kulturarv og/eller naturarv som er innskrevet på Unescos verdensarvliste. Verdensarvområdene utgjør en felles arv som er umistelig for hele menneskeheten, på tvers av landegrensene.

Verneverdig/ bevaringsverdig

Kulturminne/kulturmiljø som har gjennomgått en kulturhistorisk vurdering og er identifisert som verneverdig. De fleste verneverdige kulturminner/kulturmiljøer har ikke et formelt vern etter kulturminneloven, plan- og bygningsloven eller en bindende avtale.

SEFRAK

Sefrak (SEkretariatet For Registrering Av faste Kulturminner) er et landsdekkende register som inneholder tilnærmet alle bygninger i Norge bygget før 1900, og før 1945 i Finnmark. En registrering i SEFRAK betyr ikke at bygningen er fredet eller vernet, og det medfører ingen automatiske restriksjoner.

Kilde: Mld.St. 16 (2019-20), Kulturminneloven, den europeiske landskapskonvensjonen, Riksantikvarens ordliste over sentrale begreper

Verdsetting

Å verdsette kulturminner kan være en utfordrende oppgave. Riksantikvaren benytter tre verdinivå på kulturminner: nasjonal, regional og lokal verdi.

Verdien knyttes til begrep som opplevelse, kunnskap, identitet, estetikk og bruk – deretter kommer konkrete egenskaper ved det enkelte kulturminnet, f.eks. alder og sjeldenhet.

Utviklingen i kulturminneforvaltningen har i de siste 150 årene gått bort fra å verdsette enkeltmonumenter og deres arkitekturhistoriske verdi, som f.eks. stavkirkene og objekter fra bonde- og bykulturen i embetsmannsstaten, til en mer representativ dokumentasjon av vår felles bygde historie. De immaterielle kulturminnene og handlingsdrevet kunnskap har også fått mer oppmerksomhet i de siste årene.

Det er i hovedsak to lover som benyttes for å ta vare på spesielt verdifulle kulturminner; *kulturminneloven* og *plan- og bygningsloven*. Kulturminneloven er forvaltet av Riksantikvaren på nasjonalt nivå, og fylkeskommuner, sameting, arkeologiske landsdelsmuseum og sjøfartsmuseum på regionalt nivå. Kommunene sitt viktigste redskap for å ta vare på kulturminner, er plan- og bygningsloven.

Kjente utfordringer

Vi har et nasjonalt mål om å minske det årlige tapet av viktige kulturminner. Telemark har en stor andel av landets eldste bevarte bygninger, men også her forsvinner mange kulturminner. De nasjonale målene sier blant annet at man skal begrense tapet av verneverdige kulturmiljø og kulturminner til under en halv prosent i året, og at kommunal planlegging skal være med på å sikre dette målet.

Riksantikvaren kontrollerte i miljøovervåkningsprogrammet «Gamle hus da og nå» bygninger i Sefrakregisteret (bygg eldre enn 1900) i 18 utvalgte kommuner. I perioden fra 2000 til 2014 gikk nesten en fjerdedel av bygningsmassen tapt, og nær halvparten hadde vært gjenstand for endring eller ombygging. Det største tapet var av bygninger i utmark og større driftsbygninger i landbruket. Det største tapet av kulturminner skjer i kommuner uten egne kulturminneplaner, og der interessekonflikter ikke blir avklart i forkant eller der byggesaker ikke håndteres etter lovverket.

En hovedutfordring for kulturminner og kulturminnevern er at dette ikke er et tydelig politikk- eller fagområde i kommune-Norge. Riksantikvaren påpeker i sin kommunestrategi (2019-22) viktigheten av at kommunene har et bevisst forhold til forvaltning og bruk av kulturminneressursene i kommunen, at kommunene har virkemidler og økonomi til å gjennomføre tiltakene i handlingsdelen i kulturminneplanen sin, og at virkemidler og satsinger på kulturminnefeltet krever samordning med kommunens øvrige virksomhet. Videre anbefales det at offentlig forvaltning, herunder kommunene, er tidlige og tydelige i kommunikasjonen om hva som er viktige kulturminner i kommunene.

Dette er bakgrunnen for at utarbeidelsen og oppfølging av kulturminneplaner er viktige satsingsområder for nasjonale og fylkeskommunale myndigheter. En politisk vedtatt kulturminneplan vil gi forutsigbarhet for eiere og andre aktører. Slike planer gir også grunnlag for en aktiv tilskudds- og økonomiforvaltning, og eiere får bedre mulighet for hjelp og støtte til

bruk og vedlikehold av kulturminnene. Norsk kulturminnefond legger vekt på om kulturminnet er prioritert i en kommunal kulturminneplan ved behandling av søknader. Kommunen kan for eksempel vedta at kulturminner som er valgt ut, kan gi grunnlag for fritak for eiendomsskatt. Planen kan videre brukes aktivt ved tildeling av landbruksmidler, som kommunenes Spesielle miljøtiltak i jordbruket (SMIL-midler) og Regionale miljøtilskudd (bestemmes av Fylkesmannen).

Kjente kulturminner og kildegrunnlag

Askeladden

Askeladden er Riksantikvaren sin offisielle database over fredede kulturminne og kulturmiljø i Norge. Databasen inneholder data om kulturminner som er fredet etter kulturminneloven, vernet etter plan- og bygningsloven eller vurdert som verneverdige. Basen omfatter arkeologiske kulturminner, kulturminner fra nyere tid (dvs. etter 1537) som er fredet, og listeførte kirker.

Askeladden er først og fremst et verktøy for kulturminneforvaltningen, også i kommunen, men registreringene er også tilgjengelige gjennom Kulturminnesøk, som er ei kartbasert nettside med opplysninger om så vel freda kulturminne som slike som ikke er fredet, og der private brukere selv kan legge til kulturminner med tekst og bilder.

Automatisk fredede kulturminner

For Tinn kommune inneholder Askeladden til sammen 689 enkeltminner. Flertallet er arkeologiske minner (527). Dette inkluderer funnsteder, gravhauger, løse funn som er fjernet og så videre. Mange av de registrerte arkeologiske kulturminnene er groper, tufter og andre objekt i utmark og tidligere stølsområder på Hardangervidda, som kan være vanskelig å datere mer presist.

Av disse 689 er 546 enkeltminner automatisk fredet, det vil si at de er eldre enn reformasjonen (1537) eller er et stående byggverk med erklært opprinnelse fra perioden 1537–1649. En stor del av disse er jernvinneanlegg, kullfremstillingsgroper eller fangstanlegg. Av mer unike funn, kan vi nevne en lokalitet med bergkunst i kommunen. Kopusteinen har minst 14 skålgroper.

Det er også en rekke «bosetnings-aktivitetsområde», gravminner (gravhauger/-røyser), og eldre ferdselsveier. Samleposten «bosetning-aktivitetsområde» inkluderer ellers flere steinalderboplasser, og gårdsanlegg fra jernalderen. Mange av disse ligger innenfor Hardangervidda nasjonalpark, men det finnes også mange funn i bebygde strøk langs Tinnsjøen og i Hovin.

Både på Mæl og i Sandviken (Hovin) er det funnet spor fra steinalder, og bronsealderfunn finnes det flere av særlig i Atrå. Størstedelen av de arkeologiske kulturminnene i Tinn er imidlertid fra jernalder (480 stykker), og finnes i alle deler av kommunen.

Av de automatisk fredete kulturminnene er 16 av disse bygninger som fortsatt står.

- FLÅTEN (FLOTEN) - FLAATEN NORDRE / bur
- GØYSDAL / loft
- Lofthus Søndre - Lislrud / bur

Arbeidsdokument kulturmiljøplan Tinn

- Loft
- Stue
- MÅREM NORDRE - MAAREM / bur
- Loft (bur)
- Stue
- HÆGAR / bur (gamlebur)
- SUD-LURÅS - LURAAS SØNDRE / bur
- BJØRTUFT SØNDRE / bur
- BJØRTUFT SØNDRE NORDRE DEL / stabbur
- SUD-EINUNG - EINUNG SØNDRE / loft
- BRYNJULFSRUD - ØVERLAND M/TVEITO, Tinn museum / MUSEUMSANLEGG - bur
- SVÅLÅSTOGO SVALASTOGO - SVALESTUEN
- Gunnleiksbøen / Gunleiksbøen / Vengebur

Kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse

Tinn har fire kulturmiljø som er fredet i forbindelse med verdensarvstatusen:

- Rødbyen (K214)
- Sentrum (K215)
- Sing Sing (K216)
- Villaveien (K217)

I tillegg er store deler av Tinnsjøen og Vestfjorddalen innenfor kulturmiljø K414 *Verdensarven Rjukan-Notodden industriarv*.

Vedtaksfredede kulturminner

Tinn har 139 kulturminner fra nyere tid som er fredet etter vedtak med hjemmel i Kulturminneloven. Størsteparten av disse er fredet i forbindelse med verdensarven (K414), herunder Rjukanbanen, fabrikkområdene og andre tekniske/industrielle kulturminner. I tillegg til dette er det fredet 11 bygninger (bur, stabbur, loft, våningshus) fra 16-, 17-, og 1800-tallet, samt Krokan turisthytte.

Statlige listeførte kulturminner

I elva Måna er det oppført flere anlegg som er ansett som viktige statlige kulturminner. I Rjukan sentrum er miljøtiltak langs Måna fra 2000-2001 oppført, samt terskler bygd i forbindelse med kanaliseringen av Månas utløp i Tinnsjøen som ble gjennomført på 1980-tallet. Damanleggene ved Møsvatn (1906) og Grottevatn (1948) er listeførte av NVE (Dammer som kulturminner). I tillegg er det listeført en telefonkiosk på Øverland.

Listeførte kirker

Ei listeført kirke er vurdert som verneverdig av Riksantikvaren. Disse kirkene er ikke fredet, men alle saker som gjelder endringer i eller ved ei listeført kirke, skal vurderes av Riksantikvaren eller fylkeskommunen (omgivelsene til kirken). Alle kirker oppførte mellom 1650 og 1850 er listeførte, og det same gjelder en del kirker bygd etter 1850.

I februar 2024 lanserte Regjeringen en ny bevaringsplan for kirkebygg. Der heter det følgende:

Arbeidsdokument kulturmiljøplan Tinn

De kulturhistorisk verdifulle kirkene i Norge skal istandsettes og sikres for summer tilsvarende verdien av Opplysningsvesenets fond som staten ble eier av per 1. januar 2023.

Det er kriterium som kulturmiljøverdi og kirkelig verdi, samt tilstandsgrad og konsekvensgrad, som skal ligge til grunn for prioriteringene av hvilke kirkebygg som skal istandsettes først.

De tre bevaringsprogrammene inndeles etter alder på kirkene, slik at behovet for å kunne prioritere mellom og iverksette tiltak innenfor disse kategoriene kan baseres på spesifikke behov for håndverks- og konsulenttjenester, samt kunnskap og kapasitet på saksbehandlernivå.

Kommunene som mottar tilskudd fra staten til istandsetting, sikring eller konservering av kirkebyggene i kommunen må stille med en egenandel (medfinansiering) i finansieringen av det enkelte istandsettingsprosjekt, og forplikte seg til å vedlikeholde bygget også etter at arbeidet er gjennomført.

I Tinn gjelder dette:

- Hovin kirke (1846-50)
- Mæl (1839)
- Atrå (1836)
- og Dal (1755, ombygd 1842-44)

Kirken på Rjukan er ikke underlagt noe form for vern, men er et viktig kulturminne i lokal sammenheng. Det samme gjelder Skirva fjellkirke (1976) og sportskapellet på Frøystul (1949).

Baptistkirken på Rjukan er vedtaksfredet i forbindelse med verdensarven.

SEFRAK

SEFRAK er et landsdekkende register over eldre bygninger og andre kulturminner i Norge. Navnet er en forkortelse for *SEkretariatet For Registrering Av faste Kulturminner*, som var navnet på den institusjonen som påbegynte arbeidet med registeret. Registreringen ble avsluttet tidlig på 1990-tallet, og det er kommunene og fylkeskommunene som har ansvar for SEFRAK-registeret.

I SEFRAK var målet å registrere alle bygg fra før 1900. I Tinn er SEFRAK-registreringene mangelfulle, men noe er digitalisert gjennom blant annet Miljøatlas. Registreringene i Verdensarvområdet og i bygdene er stadfesta på kart med noe informasjon, men både på vidda og i Vestfjorddalen er registreringene mangelfulle.

Kulturminner i museum

«Foreninga Rjukan og Tinn Museum» ble stiftet i 1922, og museet ble offisielt åpnet i 1933. Etableringen av Tinn museum i 1920-årene skjedde ikke så lenge etter at Norsk Hydro hadde startet å transformere Vestfjorddalen med spredt landbruksbebyggelse til en splitter ny industriby med boliger og fabrikker. Selskapet var sterkt involvert i etableringen, både gjennom engasjerte ansatte og gjennom donasjoner av tomt, penger og bygninger. Hydros involvering kan begrunnes med den ideologien som ble staket ut av Sam Eyde, der klassisk arv og moderne

Arbeidsdokument kulturmiljøplan Tinn

teknologi skulle forenes. Det fantes også et behov for å gjøre Hydro, som hadde utenlandske investorer, til et nasjonalt prosjekt.

Bygdemuseene tydeliggjør skillet mellom det umoderne og det moderne, og signaliserte for mange den nye tid. At denne samlingen ble etablert på det fremadstormende og ensidige industristedet Rjukan gjorde at samfunnsendringen og motsetningene mellom de ulike gruppene av befolkningen ble ekstra tydelige. I tillegg til Hydro var representanter fra alle bygdelag i Tinn involvert, og det var store motsetninger i komiteen og styret. En representant fra Austbygde trakk seg fra arbeidet da flertallet ønsket å legge museet til Rjukan. Arbeiderklassen glimret imidlertid med sitt fravær.

Tinn museum er i hovedsak viet det gamle bondesamfunnet, og består av hus fra tunet på Austre Øverland, skjenket av Norsk Hydro, og en rekke eldre bygninger, som årestue og skolehus fra 1882. Det finnes også brakker fra anleggstiden på Rjukan og en hytte fra Hardangervidda brukt av tungtvannssabotørene.

Ved å etablere museet ville man forsøke å forsonne de kulturelle motsetningene i samfunnet for å møte den nye tid; det nye kunstgjødsel skulle gi ny kraft til gamle driftsformer hos den norske bonden, og bondesønnene hadde en sikker framtid som arbeidere i industrien.

I 1946 overtok Tinn kommune museet. Fra 2004 ble driften av Tinn Museum en del av den nye museumsenheten for Øst-Telemark som er ledet av Norsk Industriarbeidermuseum (NIA). Museet er i dag organisert som en del av NIA, men eies av Tinn kommune. Norsk industriarbeidermuseum huser ellers en rekke kulturminner i Tinn kommune, fordelt på flere lokasjoner. En stor del av disse er ivaretatt gjennom forvaltningen av verdensarven.

Kommunalt vern

Tinn kommune har ikke selv fredet kulturminner. I denne planen foreslås det å verne en rekke kulturmiljøer gjennom hensynssoner i arealplan.

Verneområder

Hardangervidda nasjonalpark er den største nasjonalparken i fastlands-Norge med sine 3422 km² fordelt på fylkene Vestland, Buskerud og Telemark. I vest omfatter nasjonalparken områder som tilhører kommunene Odda, Ullensvang og Eidfjord, og i øst omfatter den Hol og Nore og Uvdal kommuner, og i sørøst Tinn og Vinje kommuner.

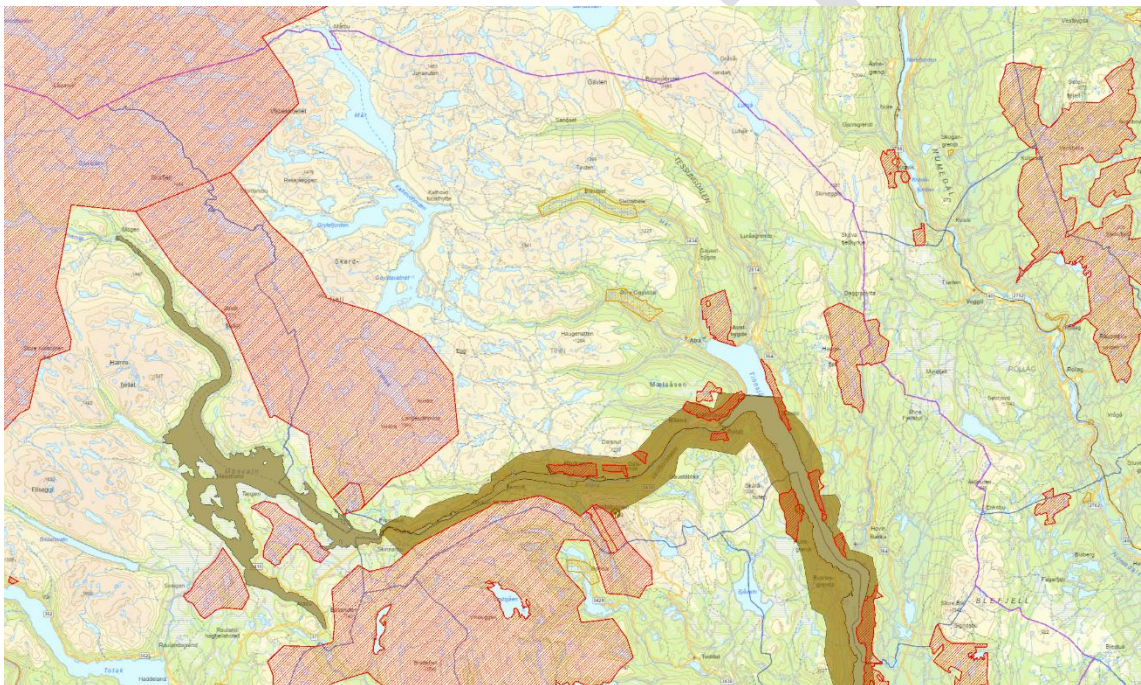
Formålet med Hardangervidda nasjonalpark er å verne en del av et særlig verdifullt høyfjellsområde på en slik måte at landskapet med planter, dyreliv, natur- og kulturminner og kulturmiljøet ellers blir bevart. Klima- og miljødepartementet har delegert forvaltningen av nasjonalparken til tre fylkesvise tilsynsutvalg hos statsforvalterne i Vestland, Oslo og Viken, og Vestfold og Telemark.

Andre verneområder i Tinn kommune

- Brattefjell - Vindeggen landskapsvernområde, opprettet 15. desember 2000, 397 532 daa
- Bratterudskogen naturreservat, opprettet 11. desember 2015, 5 729 daa
- Buberget naturreservat, opprettet 20. juni 2023, 962 daa

Arbeidsdokument kulturmiljøplan Tinn

- Gausdalen naturreservat, opprettet 9. juli 1993, 2 229 daa
- Gjuvet naturreservat, opprettet 2. september 2005, 2 900 daa
- Glupen naturreservat, opprettet 26. juni 2009, 636 daa
- Lauvhøgdi naturreservat, opprettet 2. september 2005 1 708 daa
- Midtstrondbekken naturreservat, opprettet 26. juni 2009, 511 daa
- Mælslia naturreservat, opprettet 2. september 2005, utvidet 2023 til 4 267,8 daa
- Møsvatn Austfjell - Hondle landskapsvernområde, opprettet 10. april 1981, 4 331 daa
- Møsvatn Austfjell landskapsvernområde, opprettet 10. april 1981, 295 471 daa
- Rollagåsen naturreservat, opprettet 23. juni 2020, 745,1 daa
- Skirvedalen naturreservat, opprettet 9. juli 1993, 24 419 daa
- Urdalen naturreservat, opprettet 7. desember 2018 2 244 daa
- Vestfjorddalen naturreservat, opprettet 17. desember 2010, 3 117,9 daa
(de tidligere naturreservatene Ingulfsland og Bøen inngår i dette området)

Kart: Store områder i Tinn er verneområder. Kartet viser nasjonalparker og naturreservat (rødt), verdensarv (brunt), og kulturlandskap (oransje).

Statlig sikra friluftsområde

Et statlig sikret friluftslivsområde er et område som staten formelt har godkjent at skal ha denne statusen. Gjennom sikringsprosessen har kommunen eller interkommunalt friluftsråd tatt på seg drifts- og tilsynsansvaret for området. De har akseptert å følge de nasjonale retningslinjene for forvaltning av områdene. I Tinn har Sandven status som statlig sikra friluftsområde.

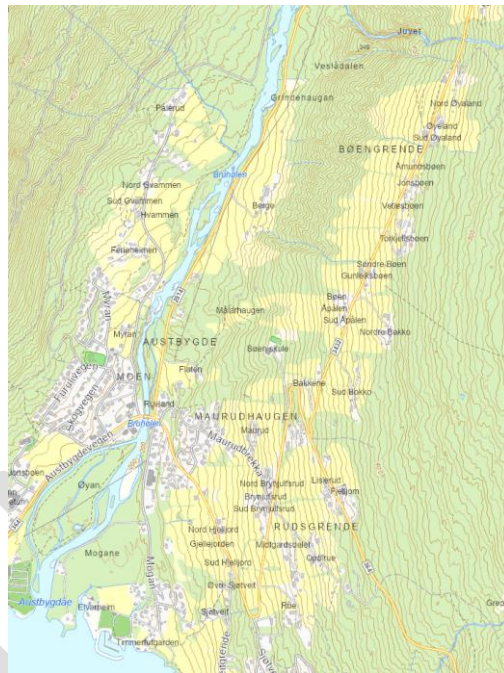
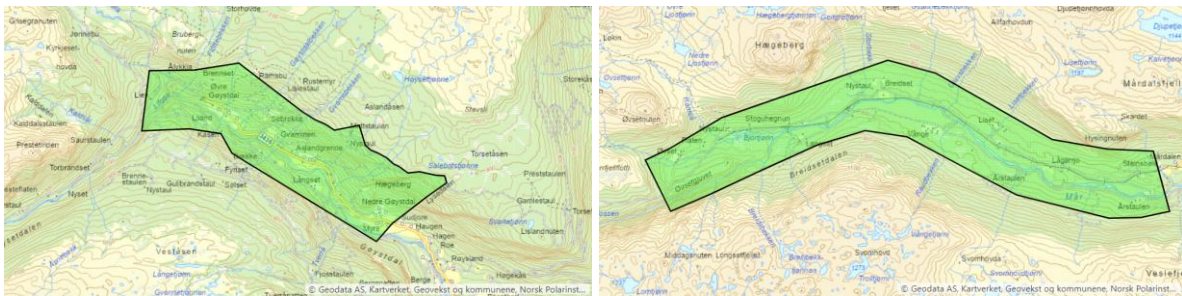
Lokalt prioriterte kulturlandskap

I «Regionalt miljøprogram (RMP)» for Vestfold og Telemark er det valgt ut to områder med «verdifulle kulturlandskap» i Tinn:

- Øvre Gøystdal

Arbeidsdokument kulturmiljøplan Tinn

- Breisetdalen
- Det arbeides også med å få inn Øvrebygde i Austbygde på listen

Seterkultur innstilt til verdensarvstatus

I tillegg til de prioriterte kulturlandskapene ble det i 2023 rapportert om seks aktive setermiljø i kommunen, fem med kyr og ei med geit. Det er dessverre en nedgang i driften, så dette er en tradisjon og driftform som er sterkt truet i Tinn.

- Selstali (besøksseter, Røysland)
- Bergstaulen (besøksseter, Stordalen)
- Mydalen (besøksseter, Håvardrud)
- Frøystul
- Vigfit
- Hastigt

I mange hundre år var stølsdrift en sentral del av norsk landbruk, og på det meste fantes det rundt 100 000 setre i Norge, og over 800 i Tinn. De siste 20 årene har antall setre i Norge omtrent blitt halvert. Hvis nedgangen fortsetter med samme takt som de siste 20 årene, vil det om 20 år knapt være setre igjen. Seterkulturen er på rødlisten for immateriell kulturarv i Norge,

Arbeidsdokument kulturmiljøplan Tinn

og i mars 2023 nominerte Norge og Sverige seterulturen til UNESCO sin liste for immateriell kulturarv. I november 2024 ble det klart at seterkultur innlemmes på lista.

I jordbruksoppgjøret 2022 ble partene enige om å gi Landbruksdirektoratet, Miljødirektoratet og Riksantikvaren i oppdrag å gjennomføre en utredning som skulle ta for seg hvilke sider ved seterdriften som er viktig og realistisk å ta vare på for fremtiden. Avtalepartene er enige om at seterdrift er en viktig del av norsk matproduksjon, og at en ytterligere nedgang i antall aktive setre er bekymringsverdig.

I 2023 var første året antall setre i drift gikk opp på mange år. I utredningen som kom i 2023 skriver direktoratene at nedgangen i antall melkeprodusenter og redusert lønnsomhet i seterdrifta antakelig forklarer mye av nedgangen i antall setre i drift, og at det er sannsynlig at antall setre vil fortsette å falle dersom ikke innsatsen styrkes.

Direktoratene fremhever viktigheten av å styrke seterulturen for å verne om viktige mattradisjoner, naturmiljø-, kulturmiljø- og landskapsverdier. Seterutredningen konkluderer med at støtten over Regionale miljøprogram (RMP) er den viktigste støtten for seterbrukeren, men og at andre tiltak er viktige. Telemark fylke (tidl. Vestfold og Telemark) har hatt seterbruk og fjellandbruk som prioriterte politikkområder.

Magnus- stedsnavnregister

Magnus er en prototype på en database over stedsnavn som er arkiverte ved Institutt for lingvistiske og nordiske studier ved Universitetet i Oslo. Databasen har i hovedsak materiale som er samla inn i Tinn under ledelse av Gunhild Birkeland, som samlet inn over 9 400 navn i perioden 1961-2015. Den eldste kilden hennes, Herbjørn Lurås, var født i 1877. Birkeland er ellers ansvarlig for registreringen av nesten 250 000 navn og grunnord fra norske hovedoppgaver i navnegransking. Databasen ble digitalisert inn i digitale kart av Alexander Tøndel og Svein Olav Hagen og lansert i 2016. Stedsnavnene i Tinn er også tilgjengelige i appen Kommunekart.

Mange stedsnavn som er registrert er gamle veier og ferdselsårer. Disse ble tegnet inn på kartet av kjentfolk under registreringen. Noen av registreringene har senere blitt digitalisert og supplert med data fra andre kart og andre kilder, og har blitt lagt inn i OpenStreetMap (OSM):

- Gamle Hovinvegen (Austbygde-Hovin)
- Kyrkjevegen (Tessungdalen-Gauset)
- Bukøysvegen (Gjøystdal – Kalhovd)
- Staupsvegen (Atrå)
- Lonntjønnvegen (Kalhovd)
- Dalmunnhallslepa (Sandsetdalen)
- Gamleveg (Gausetdalen)
- Sudvegen (Rivsfjell)
- Nordvegen (Rivsfjell)

Kommunens rolle

Som myndighet

Myndighet og forvaltningsansvar for kulturminner er delt mellom staten, fylkeskommunen og kommunen. I Regional planstrategi for Vestfold og Telemark 2020-24 vektlegges hensynet om å ivareta viktige natur-, landbruks- og kulturverdier, og at fylket i samarbeid med kommunene skal utarbeide langsiktige utviklingsgrenser og tettsteds grenser der hvor dette ikke finnes fra før, samt følge opp matjordplan og nasjonal jordvernstrategi. Fylket skal videre bidra til å sikre LNFR-områdene og bærekraftig utbygging av fritidsbebyggelse, utrede regionale landskapsvernområder og følge opp utviklingen.

Tinn kommune har ansvaret for reguleringsplaner, arealplanlegging og for å ivareta kulturarvens hensyn i kommunale planprosesser og byggesaker. Kommunen kan gjøre vernevedtak gjennom reguleringsplaner, og som planmyndighet har kommunen en sentral rolle når kulturminner skal forvaltes. De lokale planprosessene er gode steder å sikre aktiv medvirkning for ulike aktører som lokalbefolkning, kulturminneforvaltning, foreninger, historielag og andre interesserte. Fylkeskommunen har ansvar for å vurdere og gi uttalelser i tiltak og planer tilknyttet automatisk fredede kulturminner og kulturmiljø og landskap av regional og nasjonal verdi. Nyere tids kulturminner, samt kulturmiljø og landskap av lokal verdi, skal håndteres av kommunen.

Ved oppdelingen av Telemark og Vestfold fylkeskommuner er det antydning at kommunen må regne med å ta på seg mer av ansvaret for forvaltning av kulturminner i årene som kommer. Fylkeskommunen vil særlig prioritere saker knyttet til verdensarven.

Som eier

I likhet med andre eiere av verneverdige kulturminner, oppfordres kommuneorganisasjonen til å tenke vern gjennom bruk eller alternativ bruk for sine kulturminner. Kommunen bør etterstrebe å gå foran som et godt eksempel i forvaltningen av sine kulturminner, og søke både ekstern støtte og samarbeid der dette er nødvendig for å ivareta dem.

Tilrettelegger og formidler

Mange turstier og skiløyper i Tinn gir tilgjengelighet til kulturminner og kulturmiljø, men skilting og informasjon om kulturminnene er ikke tilfredsstillende.

Samarbeidspartner

Tinn har en aktiv frivillig sektor, og det lokale kulturminnearbeidet i kommunen foregår i stor grad i regi av frivillige organisasjoner og kulturinstitusjoner, som historielag, husflidslag og idrettslag. Lokale ildsjelers kunnskap og engasjement er viktig for å spre kunnskap om lokalhistorie og kulturminner, og for lokal forankring av kulturminnevernet. Samarbeid med frivillige og lokale krefter vil ha stor betydning for gjennomføringen av kulturmiljøplanen.

God bevaring er avhengig av at eiere og ansvarlige forstår verdien av kulturminnene. Det er de som skal stå for vedlikehold og ivaretaking. Et godt samarbeid mellom kommunen og eiere er derfor viktig, og god informasjon og saksbehandling er en vesentlig del av dette samarbeidet.

Et godt samarbeid mellom kommune, fylke og ulike statlige instanser er avgjørende for at forvaltningen av kulturminne skal være effektiv og god. Samarbeid på tvers av enheter i kommunen er viktig for å sikre at utvikling skjer i ønsket retning. I Tinn kommune er det ulike kontor som har ansvar for forvaltning, byggesak og arealplanlegging på den ene siden, og utvikling, formidling og verdiskaping i kulturminner og -miljø på den andre. Det er ønskelig å styrke samarbeidet mellom disse etatene, slik at en får mest mulig ut av de virkemidlene som er tilgjengelige.

Tilskuddsordninger, virkemidler

Tilskudd, støtteordninger

Det finnes flere steder å søke midler til å ivareta kulturminner, kulturmiljø og kulturlandskap.

- Riksantikvaren
- Kulturminnefondet
- Fortidsminneforeningen
- Fylkeskommunen
- Norsk kulturarv
- UNI-stiftelsen
- Verdensarven
- SMIL-midler
- Regionalt miljøprogram (RMP)
- Miljødirektoratet
- Andre tilskuddsordninger innen landbruket

Prinsipper for istandsetting, vedlikeholdsarbeid

Alle tilskuddsordninger innen kulturminner har som prinsipp om at en skal følge «antikvariske prinsipper» når en skal sette i stand eller oppgradere kulturminner. Det er avgjørende at en tar hensyn til den kulturhistoriske og arkitektoniske karakteren til bygningen.

Riksantikvaren gir råd om hva en bør gjøre:

- Det er bedre å vedlikeholde enn å reparere, og det er bedre å reparere enn å skifte ut. Gamle originale materialer kan se nedbrutte ut, men er ofte i langt bedre stand enn førsteinstrykket skulle tyde på. De vil sannsynligvis også holde lengre enn nye bygningsdeler.
- Gjør så lite som mulig, og ta vare på og sett originale deler i stand.
- Gamle hus kan gjerne få se gamle ut. Ta vare på bygningsdeler som viser slitasje – det er en del av historien til bygningen.
- Bruk tradisjonelle materialer, konstruksjoner og metoder. Dei tradisjonelle materialene samarbeider gjerne bedre sammen med eksisterende materialer.
- Gå for kvalitet framfor kortsiktig økonomi. Det lønner seg i lengden.
- Gjør det riktig fra starten og det holder mye lengre.
- Kjenn huset ditt – la det fortelle sin historie, sin bygningsteknikk, sine karaktertrekk og sine svake og sterke sider. Då kan du forstå grunnen til skader, hvordan du kan utbedre det, hva du bør være særlig påpasselig med når det gjelder vedlikehold og så videre.

Håndbøker og veiledere

[Hos Riksantikvarens kan en finne en hel rekke veiledere, tips og råd.](#)

Noen eksempler:

- I 2022 ga Riksantikvaren ut håndboken «Gamle veger og vegfar - en håndbok i vern og tilrettelegging».
- Informasjonsarket «Klimaendringer og bevaringsverdige bygninger» er gitt ut av Riksantikvaren, og gir praktiske råd om hvordan man på best mulig måte kan motvirke og begrense uheldige konsekvenser av forventede klimaendringer.
- Råd om næringsetablering i verna hus – en veileder som sammen med en eksempelsamling om næring skal hjelpe næringsdrivende og myndigheter med å finne gode løsninger for hvordan verna hus kan bli tatt i bruk til næringsvirksomhet.
- Egne veiledere for tilskuddsordninger og bygningstekniske veiledere finnes også.

Bygg og Bevar skal bidra til at eldre bygninger blir brukt, satt i stand og utviklet for å kunne være en ressurs også i fremtiden. Ved å bruke eksisterende bygg, vil kulturhistoriske verdier ivaretas og klimautslipp reduseres. Bygg og Bevar er et samarbeidsprosjekt mellom Klima- og miljødepartementet og NHO Byggenæringen. I prosjektet er det utarbeidet veiledere både for håndverkere og for bygningseiere, samt en oversikt over bygningsvernssentre, byantikvarer, foreninger, utdanninger og så videre. [Bygg og bevars nettside.](#)

I 2021 ble det utarbeidet en «Byggeskikkveileder for bygninger i seterlandskap», med utgangspunkt i Forolhogna nasjonalpark med tilliggende landskapsvernområder. Arbeidet ble støttet av Innlandet og Trøndelag fylkeskommuner, i samarbeid med Riksantikvaren. I Gausdal kommune er det også utarbeidet en egen byggeskikkveileder for seter- og fritidsbebyggelse.

I 2005 ble brosjyren «Råd og tips om utvendig restaurering av eldre trehus» i Aust-Agder, Vest-Agder og Telemark gitt ut. Brosjyren ble laget av en arbeidsgruppe bestående av representanter fra kulturvernseksjonen i fylkeskommunene i Vest- og Aust-Agder og Telemark, Fylkesmannens landbruksavdeling i de samme fylker samt Agder-Telemark Skogeierforening.

Andre ressurser

- Riksantikvaren.no
- Telemark fylkeskommune
- NIA
- Bygg og bevar
- Gamle trehus

Kronologisk inndeling

- Før 4000 f.kr.** – Eldre steinalder
- 4000 – 1800 f.kr.** – Yngre steinalder
- 1800 – 1100 f.kr.** – Eldre bronsealder
- 1100 – 500 f.kr.** – Yngre bronsealder
- 500 f.kr. – 0** – Førromersk jernalder
- 0 – 400** – Romersk jernalder
- 400 – 550** – Folkevandringstid
- 550 – 1050** – Yngre jernalder
- 550 – 800** – Merovingertid
- 800 – 1050** – Vikingtid
- 1050 – 1537** – Middelalder
- 1050 – 1350** – Høymiddelalder
- 1350 – 1536** – Senniddelalder
- 1536 – 1814** – Tidlig nytid, kirkestat og enevelde
- 1814 – 1884** – Embetsmannsstaten
- 1870 – 1914** – Industrialisering og demokratisering
- 1914 – 1945** – Krig, mellomkrigstid og okkupasjon
- 1945 – 1970** – Etterkrigstid
- 1970 – i dag** – Oljealderen

Tematisk inndeling

- Jordbruk, fangst og fiske
- Ressursutvinning og industri
- Håndverk
- Handel og ferdsel
- Kultur, myter, sagn
- Krig og fred

Historisk overblikk

Helt fra isen trakk seg tilbake etter forrige istid og den tidligste etableringen av bosetninger i fjellområdene gjennom steinalderen, har dalførene mellom Tinnsjøen og de omkringliggende fjellområdene vært viktige leveområder, ferdselsveier og knutepunkter. Her finner vi spor fra bosetting, fangst, jordbruk, beitedrift, jernutvinning, kullfremstilling og steinbrudd langt tilbake i tid.

Både bygdene og dalførene rundt Tinnsjøen er rike på kulturminner fra steinalderen, vikingtid, middelalder og nyere tid. Den tette kontakten opp mot Nordmannsslepene – de gamle ferdselsårene over Hardangervidda – er dokumentert gjennom en rekke gamle markedsplasser og mange lokale stedsnavn, det er flere funn av bebodde hellere og eldgamle veganlegg. Kommunen har flere titalls automatisk fredede bygninger fordelt på alle de største dalførene som representerer den tradisjonsrike bondekulturen som råde her i over tusen år.

I portalen Kulturminnesøk ligger det 7-800 registrerte kulturminner i kommunen. I tillegg til en stor mengde eldre bygninger, blant disse et betydelig antall automatisk fredede bygninger og en rekke helhetlige, godt bevarte gårdstun fra før 1850, finner vi mange bevarte kulturlandskap som fremdeles blir godt skjøttet. Det finnes mange bygninger fra 16-, 17-, og 1800-tallet, som oftest som del av helhetlige gårdstun og landlige bygningsmiljø og grender.

Det er gjort flere rike gravfunn og en rekke løsfunn som viser at bygdene i Tinn hatt kontakt med omverden. De store områdene med jernvinneanlegg, et stort antall kullgroper og en rekke fangstanlegg fra folkevandringstiden frem til høymiddelalderen tyder på en omfattende ressursutvinning ment til handel og eksport. Før jordbruket ble mekanisert, var Tinn nasjonalt kjent for sine mange ljåsmeder. Tinndølljøen ble solgt i hele Norge og eksportert til mange land. Tinn har også rike tradisjoner innen blant annet trearbeid, veving, rosemaling og folkemusikk.

Den sammensatte og storslåtte naturen gjorde tidlig til at Tinn ble et populært turistområde. Rjukanfossen og Gaustatoppen var blant de første store turistmålene i Norge, og mange i Tinn hadde reiseliv som attåtnæring på 1800-tallet, gjennom virksomheter som fjellguiding, overnatting og skyss. Nå er det igjen reiselivet mange tinndøler satser på, enten som hovednæring eller som bigeskjeft.

Den gamle og nye tid møttes i Vestfjorddalen. Foto fra 1909.

Mot slutten av 1800-talet var de tradisjonelle næringene i Tinn i stagnasjon, og folketallet minka. På starten av 1900-talet, med Norsk Hydros (AS Rjukanfos) utbygging av Rjukanfossen, ble Tinn plutselig en industrikommune og det ble etablert en company town i Vestfjorddalen - Rjukan.

Rjukan er et industristed som ble bygd opp i Vestfjorddalen etter Norsk Hydros etablering i 1907, og har en rekke industribygninger og byanlegg. Rjukan representerte i sin tid noe av det beste som ble tilbudt både arbeidere, funksjonærer og ledelse når det gjelder boligstandard. Den lå godt over hva særlig arbeidere kunne forvente andre steder i landet. Etter modell fra Notodden ble det i 1909 opprettet et privat byplankontor, med ansvar for å planlegge, regulere, prosjektere, oppføre og senere også drifte byen og den bebyggelsen Hydro kom til å eie. Byanlegget er i dag en del av UNESCOs Verdensarvliste (Rjukan-Notodden verdensarvområde).

I 1900 bodde det rundt 3 200 personer i kommunen. Selv om land- og skogbruk har vært viktige næringer, har hele kommunen på 1900-tallet vært avhengig av arbeidsplassene i industrien på Rjukan og leveranser dit. Folketallet skøyt opp til 12 200 i 1920 på grunn av anleggs- og industrivirksomheten. Folketallet har siden hatt ujevn utvikling i takt med utviklinga i industrien på Rjukan. I 1960-åra overførte Norsk Hydro mye av drifta si til Herøya (Porsgrunn) og Rjukan måtte omstille seg. En nedbygging og utflytting av den kjemiske industrien ble etterfulgt av utflytting og et dramatisk fall i folketallet i årene som fulgte. I senere år har nedgangen bremsset noe opp. I perioden 2013–2022 gikk folketallet likevel ned med 7,7 prosent. Per 31.12.2023 har Tinn en befolkning på 5 533 innbyggere. Som mange andre distriktskommuner i Norge har Tinn en aldrende befolkning, med særlig store alderskull i alderen 50-70.

Industrien på Rjukan i dag er mangfoldig, og det har de siste tiårene kommet flere nyetableringer til kommunen. Tinn er kommunen med tredje størst vannkraftproduksjon i Norge, og den største i Telemark. Turismen er i sterk vekst i Tinn, dels basert på kommunens

viktige industri- og krigsminner, dels på natur- og fjellområdene som er lagt til rette for gode opplevelser hele året, og dels på mat- og landbrukstradisjoner. Kommunen har tre besøkssetre (stauler) som er åpne for besøkende hver sommer.

Det meste av bosettingen i kommunen i dag er i og nær administrasjonssenteret Rjukan, på Miland lenger ned i Vestfjorddalen, og i Atrå og Austbygde i nordenden av Tinnsjøen. I de senere år er store områder lagt ut til hyttebygging, og Tinn har utvikla seg til en stor hyttekommune med 3 557 hytter og fritidsboliger (2022).

Geografi

Tinnsjø (Tinnsjøen) er en innsjø i Tinn og Notodden kommuner i Telemark fylke. Med største dyp på 460 meter er det den tredje dypeste innsjøen både i Norge og i Europa. Sjøen har mange store innløpselver: Måna, Gøyst, Mår, Austbygdåe, Skirva og Raua. De største dalene ligger rundt nordenden av Tinnsjøen. Tessungdalen med Austbygde, Gauset med Mår, Gøystdal med Gøyst og Husvollaldalen med Husvollåe. Vestfjorddalen med Rjukan og elva Måna munner ut i Vestfjorden, en vestgående arm av sjøen. I tillegg renner elva Skirva gjennom Hovin og Skirvedalen i øst. I sør renner Raua. Tinnsjøen og dalene ligger dypt ned i fjellmassivet, særlig rundt nordenden av sjøen, der bratte dalsider når opp i 1 000 meter over havet.

Tinn kommune har et landareal på 1 848 km². Av dette utgjør tettstedene 3,4 km². Kommunen består i det vesentligste av natur og høyfjellsområder, og omfatter den sørøstlige delen av Hardangervidda. Grunnfjellsområdet i nordvest har ei vidde på 1 100–1 300 meter over havet med topper opptil 1 500 meter. Barskoggrensa ligg cirka 900 meter over havet, og bare en fjerdedel av kommunearealet ligger under denne. Gaustatoppen (1 883 moh) er høyeste fjell i Telemark, og et av de beste utsiktspunktene i landet.

Tinns historie etter tema

I dette kapitlet er det utarbeidet en tematisk fremstilling av Tinns historie etter utvalgte tema:

- Jordbruk, fangst og fiske
- Ressursutvinning og industri
- Håndverk
- Handel, ferdsel og reiseliv
- Kultur, tro, myter og sagn
- Krig og fred

UTKAST

Foto: Holtan, Alfred

Norsk Industriarbeidermuseum

Jordbruk, fangst og fiske

«Sætrane ligg no øyde, og ofte er berre tuftene att med bringebærkjørr og finnegras og vindsus kring dei gamle murane, - kanskje og blåbærlyng, som på Aslakstul. Stølsbekken surlar sitt same, men ingen vaskar meir kjørel der med briskeleg eller kōkar prim i den store kōparkjelen.»

- Professor Olav Midttun, Skirvedalen, 30. juli 1961

Jordbruket i Tinn har lange tradisjoner

I flere tusen år har høstingen av naturens ressurser vært leveveien for folket rundt Tinnsjøen. Fra de første bosetterne begynte å jakte rein og lot dyra sine beite rundt innsjøene i Tinn og på Hardangervidda sommerstid, til de første pionerne bosatte seg fast rundt år 200 og begynte en storstilt utvinning av jern fra myrmalm som varte i om lag 1000 år, til selveierbruk, slåtter og seterdrift i dansketiden og frem til den moderne tid skylte over kommunen med Sam Eyde og Hydros inntog rundt 1900. Fortsatt er det naturressursene som gjør det mulig å bo her, med de enorme vannkraftressursene som ble bygd ut på begynnelsen av 1900-tallet.

≠

En antar at jordbruket i Norge begynte fra ca. år 2350 f.kr. Det er funnet spor av bosetting langs Tinnsjøen som stammer fra steinalderen, og det er gjort funn av kornproduksjon på Tveito fra ca 1750 f.kr. Det må likevel ha vært snakk om nomadisk kombinasjonsbruk og variert ressursutnyttelse, med både jakt og beitedyr der en bodde ulike steder gjennom året, såkalt «tunflytting». Det tok om lag 2 000 år før det bofaste jordbruket fortrenget det gamle nomadiske jegersamfunnet i Norge, og det er først i romertiden at gårdssamfunnet får sitt virkelige gjennombrudd i Norge.

Det antas at det særlig var den storstilte utvinningen av jern som ble hovedgrunnen til at flere folk bosatte seg i Tinn i folkevandringstiden. Det er også fra denne tiden at man finner bevis på en tydeligere eiendomsforståelse knyttet til jord, ved at man finner spor av oppføringen av de første steingjerdene i Tinn.

Ordene gård, gjerde og jorde har samme språklige opphav. Den opprinnelige grunnbetydning av ordet gård har vært «gjerde» – med meningsinnholdet «det som skal beskytte», og det som var innenfor et gjerde var regnet for trygt eller under beskyttelse av de som bodde der. På islandsk betyr *garður* foruten «gård» også «steingjerde», å gjerde inn heter *að umgírða*.

For de første bosetterne i Tinn ga nok gårdslivet en trygghet i hverdagen. Dette har også med verdensbildet deres å gjøre. På denne tiden var universet delt inn i sirkler, fra midten/sentrum og lagvis utover. I folkevandringstida trodde en at gudene levde i Åsgard, i sentrum av verden. Mennesket levde i Midgard. Utenfor lå Utgard, der kaos og farer truet og jotner og vetter holdt til.

Langhuset, med ildsted og gjestebud, måltider og samhold med sine nærmeste utgjorde deres sentrum. Langhuset var sentrum på gården, gården var sentrum på tunet, og utenfor gårdens grenser lå den skumle, men rike utmarka. Her var det både farer og stor rikdom. Disse konkrete rammene ga dem knagger å hekte det mytiske verdensbildet på. Gjerder var en måte å ramme inn geiter, kyr og sau på, men også for å ramme inn virkeligheten. Innenfor gjerdet der en bodde til vanlig, og den rike, spennende utmarka på utsiden – som lå klar for utforsking, utnyttelse og erobring.

Mårem er et eksempel på en gård i Tinn fra denne tiden, hvor arkeologiske funn kan tyde på bosetting fra ca. 200 år e.kr. Andre funn fra Tinn tyder på at mer omfattende bosetting kom noe senere, på 3-500-tallet. I Vestfjorddalen er det funnet et smieanlegg og kullager fra folkevandringstiden der Bøen gård lå tidligere – der parkeringen ved Navbygget på Rjukan ligger i dag.

I Tinn sofa argumenterer Einung for at Ulleren er en av Tinns eldste gårder, basert på datidens navneteori. Endelsen -vin ble sett på som noen av de eldste gårdsnavnene. Deretter kom, ifølge teoriene, -heim navnene som Mårheim (Mårem) og Såheim. Einung argumenterer for at navn som Bøen, Berge, Dale, Gjøystdal, Møli, Rollag, Einung, Bjørtuft, Svadde, Vemork og Våer kan være like gamle som heimnavnene. Etter disse kom navn som endte på -sted, -land, -tveit, og -setr eller -set, som f.eks. Haddeland og Veset. Etter disse kom navn som ender på -rud, etter nyrydding i vikingtid og middelalder.

Etter denne teorien slo altså de første bøndene i Tinn seg ned i Atrå, Hovin og i Vestfjorddalen, mens Austbygde ble befolket noe senere mellom år 1000 og 1350. Dette samsvarer i stor grad med de arkeologiske funnene fra området, som i hovedsak er fra jernalder. På Vålun er det riktignok mange funn fra yngre jernalder (550-1050).

Med befolkningsvekst og storskala utvinning av jern fra myrmalm på Hardangervidda fra år 300 fulgte utstrakt gårdsdrift for å brødfø de som utvinnet jernet og skogdrift for å produsere kull til jerndrifta. Skogen på vidde ble hugget ned, noe som førte til større beiteområder. Arkeologiske funn tyder på at det også var omfattende fangstvirksomhet på Hardangervidda. Denne virksomheten preget Tinn og områdene rundt frem til 1200-tallet da endringer i maktforhold, handelsruter og produksjonsformer gjorde etterspørselen etter jern fra myrmalm mindre.

I et føydalsystem som rådde i den europeiske middelalderen var det vanlig at det ikke var bonden selv som eide jorda, men hadde bruksrett og var i praksis leilending på andres grunn. Den som rådde over jorda ble kalt *jorddrotten* (etter norrønt *dróttinn* 'konge, herre', grunnbetydning 'hirdfører', avledet av *drótt* 'hovdings følge, hird'). Drotten kunne være en privatperson eller en institusjon, som regel var det kongemakt, høvdinger, kirka eller andre bønder (storbønder).

Senere tar kongemakten og adelen mer over, og etter reformasjonen mister kirka mye makt og eiendom til statsmakten (kongen). Det var ikke vanlig å eie egen gård på denne tiden, selv om det finnes noen selveiere. Samme gård hadde ofte mange eiere som bonden måtte betale for å få lov til å drive. En gård med bare én oppsitter kunne f.eks. ha tre eiere, en adelsmann, en bonde i nabobygda og kirken eller klosteret på stedet. De la da krav på en andel av gårdens årlige produksjon som måtte leveres på gitte datoer, gjerne innen julaften. Det kunne være smør, dyrehuder, korn, fisk, m.v. Bonden selv kunne være deleier i andres gårder igjen, i et innfløkt system basert på gjeld, arv, slektskap, hevd, m.v.

Første gang vederlag for å leie jord i Norge er nevnt skriftlig er i Gulatingslova. Den bygger på eldre muntlige tradisjoner og ble nedskrevet en gang mellom siste halvdel av 1000-tallet og midten av 1100-tallet. Det eldste bevarte eksemplaret er fra slutten av 1100-tallet. I loven står

det at leilendingen og eieren av gården skulle forhandle om den årlige avgiften for ett år om gangen, senere er det snakk om lengre avtaler og avtaler som går i arv i bondens familie.

Den kjente norske historikeren PA Munch, ga i 1849 ut et oversiktsverk over det såkalte «Norgesveldi», den norske stormakten i middelalderen; «Historisk-geographisk beskrivelse over kongeriget Norge (Noregsveldi) i middelalderen». Her går Munch til primærkilder fra norsk middelalder, som f.eks. jordebøker som gir oversikter over eiendommer og skyld. De eldste jordebøkene i Norge er fra omkring år 1200, og er oversikter over hva bøndene årlig måtte betale jordeierne sine. For Telemark finnes det også en rekke middelalderdiplomer, dokumenter som tar for seg politikk og statsforfatningen, eiendomsforhold, rettsaker, privilegier, vitnesbyrd eller kjøp og salg.

PA Munchs gjennomgang av kjente gårder i Tinn i denne perioden begynner med *Vésestr* (Veset), og lister opp ytterligere ti gårder: *Ingólfsland*, *Efraland* (Øverland), *Bjártópt* (Bjørtoft), *Mælongar* (Miland), *Eyranes* (Ørnes), *Rollag*, *Bergnös* (Bernaas), *Atróðr* (Atrå prestegård), *Marheimr* (Marum), og *Tradar* (Troer / Train?). I Hovin finner han fem gårder: *Urðadalr* (Urddalen), *Suðrheimr* (Søreim), *Forsheimr* (Fossum/Fosso), *Skipvidadalr* (Skiddalen), og *Hof* (tempelsted). Tre på Møsstrand: *Torfatjörn* (Torvetjøn), *Kálfasandr* (Kaavesand), *Vágr* (Vaagen).

Etterspørselen etter å leie jord var lenge god, men etter Svartedøden falt naturligvis behovet kraftig. Mange av fjellgårdene i Tinn ble da lagt øde og bøndene som var igjen bosatte seg i lavlandet på gårder med bedre vekstforhold. Utover 1600-tallet øker etterspørselen igjen, og fjellandbruket og utmarksbeitet tar seg opp igjen. Senere ønsket jordeiere å få betalt i penger etter en takst de selv satte, eller i de varene som hadde størst markedsverdi, mens leilendingene vanligvis hevdet sin rett til å betale landskyld på gammelt vis. Ofte måtte staten gripe inn, som regel til leilendingenes fordel. Dette skjedde i 1521, 1557 og 1633. Ved forordn. 4/3 1684 ble leilendingen gitt anledning til å velge betalingsmåte, og foretrakk han penger, skulle det skje etter off. takst på varene. Det er først utover 17- og 1800-tallet at landskyld faller bort og stadig flere bønder blir selveiere på egen gård.

I Skattematrikkelen av 1647 finnes følgende gårdsbruk i Tinn:

- **Atrå sogn:** Bøenn, Wlleren, Marum, Goudeset, Bernaas, Giøszdal, Bergenn, Goudesett, Luraas, Luraas, Heegaard, Ruud, Giøszdall, Marum, Hougkaasz, Luraas, Bachen, Jonsiord, Lilleland, Giøszdall, Øyeland, Giøszdall med Eggerud, Asleland, Marimszrud, Stuetraa, Midbøen, Rued, Ruud, Asleland, Siøetued, Suallestue, Bachelien, Bøenn, Huseuold, Bacheiord, Talleffiord, Berge, Nøstegaard, Giellegiord, Bernaas, Røseland, Nøstebøe, Midgaarden, Espeland, Hualle, Kalszrud, Weaasen, Houchaas, Huamen, Grimbszrud, Loulутten, Appelenn, Suinbøel, Skorberigh, Stafflebøe, Gieschelj, Tuerberig, Dalle.
- **Meel (Mæl) annex:** Goudestad, Meell, Meell, Haachenes, Einnang, Berrie, Berrie, Biørtofft, Milland, Meell, Søndre Milland, Røllaug søndre, Røllaug nordre, Røllaug, Biørtofft, Rued, Grønschie.
- **Dals annex:** Dalle, Øffuerland, Sualde, Tuedenn, Bøenn, Soumb, Sjøumb nordre, Moenn, Mæland, Ingulszland, Bøen westre, Waaer, Hadeland, Weeset, Weeset.

- **Hoffuenn (Hovin) annex:** Tuedten, Fossenn, Bachen, Midgaarden, Wrdall, Øffuerbache, Jøriszdall, Graffuer, Ruud, Høygsett, Breset, Daarudt, Wastued, Schibdall, Søerum, Hoffue, Bøenn, Hoffnebøl, Espeset, Nappegaard, Dommerud.

Her har mengden økt betraktelig, og flere gårder er allerede delte i flere bruk og listes opp flere ganger. Trolig er det gruedriften på Kongsberg som er årsaken til at flere kan drive gårdsdrift og bo i Tinn utover 1600-tallet. Gruvene ble etablert i 1623, og var lenge et av de største bergverkene i Europa med over 4 000 ansatte. Gruvene i Kongsberg hadde et stort ressursbehov, og skapte lenge storhandel mellom Hardanger og Østlandet. Mange i Tinn «fór Hardingslepa» for å tjene penger på handelen som foregikk over vidda med dyr, talg og andre varer som gruedriften krevde. Kontakten med Kongsberg var nok betydelig, og bergstaden ble et viktig handelssentrum for mange i Tinn. På denne tiden var nemlig handel forbudt på landsbygda, og en måtte inn til en kjøpstad for å kjøpe forsyninger på lovlig vis.

Rundt århundreskiftet finner E. Einung opp om lag 150 større gårdsbruk i Tinn og om lag 250 husmannsplasser/mindre bruk i bygdeboka Tinn saga (bind 2). Ved folketellingen i 1900 hadde Tinn et folketall på 2 401 innbyggere, med om lag 1 000 innbyggere i Vestfjorddalen (inkl. Miland og Mæl.)

Fram til Norsk Hydro bygde ut Rjukan og Vestfjorddalen var livet på gård og gårdsdrift med alle sine attåtnæringer hovedgjefte for de fleste av innbyggerne i Tinn. Med begrenset dyrkbar mark tilgjengelig var de fleste bøndene her mangesylsere som drev med ulike næringer i ulike deler av året for å få gården til å gå rundt, og for å fø både folk og fe. Enten det var kullfremstilling, vinning av jern, smiing, småhandel, fedrift over Hardangervidda, lauving, jakt, fiske, skogdrift og tømmerfløting, eller skyss og guiding av embetsfolk og lystreisende (turister).

I Vestfjorddalen fikk bøndene noe mer betalt enn de som bodde ved Møsvatn, da det var svært viktig for Hydro å sikre seg rettighetene nedover dalen – og rydde opp i eventuelle odelsretter som emigrerte tinndøler kunne sitte på – til eiendommene under Møsvatn. To advokater ble satt på saken.

Noen bønder eller deres etterkommere sikret seg bruksrett på familiegården i sine avtaler med Hydro, og beiterett var også vanlig. Det var det å sikre seg vannretten og eventuelle vei- og linjeretter Hydro var mest opptatt av, hva som skjedde på gårdene og i marka var ikke like viktig. Mange som vokste opp på de ulike gårdene i dalen inngikk snart leiekontrakter med selskapet, og i folketellingen fra 1920 kan en igjen finne yrkestittelen «Leilænding» i Vestfjorddalen. Noen fikk senere kjøpe tilbake gårdstunet med fem mål eiendom, dette gjelder særlig de eiendommene som ikke egnet seg til utbygging av by eller industri.

Stølsdrift

Fjellbygdene skiller seg ut fra vanlige bygdesamfunn. Her var utmarka, tømmerkogen, setrene, fjellvannene og fangstområdene like viktige som hvor mange jorder og hvor mye dyrka mark en hadde på gården. Utmarksbruket var i flere hundre – kanskje tusen – år en sentral del av livet i fjellbygdene.

Den greske geograf Pytheas fra Massalia (Marseille), som man antar besøkte Norge på 300-tallet f.kr, beskrev det som kan tolkes som stølsdrift. Adam av Bremen (døde ca år 1080) skrev at de harde fjellene og den skarpe kulden gjør Norge til de skrinneste av alle land derfor bare egnet til husdyrhold. Ifølge ham holdt nordmenn buskapen lenge ute i ødemarkene (det vil si på beite eller seter) «på arabisk vis», og benyttet melken til mat og ulla til klær.

Bønder fra kystnære strøk på Grenland flyttet tidlig innover i fylket til steder som dalførene rundt Tinnsjøen for å finne flere slåttemark og beite til dyrene sine om sommeren. På Hardangervidda er det påvist beitepåvirkning i landskapet fra 500 f.Kr eller tidligere, noe som viser at fjellbeite kan være like gammelt som jordbruk i Norge. Slik «tunflytting» finner en spor av tilbake til bronsealderen, og skriftlige kilder fra middelalderen stadfester at setring var utbredt over det meste av landet i den perioden.

Etter at Svartedauden herjet i Norge i 1347 ble mange gårder og arealer forlatte og mange av setrene lagt ned, men seterdrifta i fjellet tar seg opp igjen utover 1600-tallet. Utenfor Norge har seterdrift vært viktig i mange fjellområder i verden, særlig i Alpene, Dinariske alper, Pyreneene, Schwarzwald og Vogesene.

Hele familien tok del i staulsstyret.

Siden det var smått med fôr som grodde rundt gårdstunet, var man også i Tinn lenge helt avhengig av å la dyra beite på fjellet. Den beste jorda på gården hjemme ble nytta til korn og potet for å fø folka som bodde der. Det var derfor vanlig å flytte hele buskapen og gårdsdriften til fjells på våren og sommeren, og flytte hjem igjen på høsten. På fjellet ysta man ost og kinna smør for å ta vare på melka som ble produsert på staulen til vinteren. Seterdrift er derfor først og fremst knyttet til melkekyr og geiter, men også andre dyr ble med til fjells for å beite. For Tinn og Vinje skapte også den storstilte utvinningen av jern fra myrmalm i fjellområdene våre (se under) store åpne flater som var gunstige til beiting.

Av kommunene som hadde slik «fullseterbruk» skiller Tinn seg ut ved å ofte ha en lang og strabasiøs ferd mellom gården og staulen opp bratte fjellsider, i snitt den lengste avstanden mellom gård og staul i Norge. Avreisedagen – bufarsdagen – var det knyttet mange tradisjoner rundt. Mange steder var buferdstidsdatoen lovbestemt, slik at ingen skulle beite ned gresset før andre.

De fleste gårdene i Tinn hadde flere stauler, for å utnytte vekstsesongen i de ulike høydesonene i liene og fjellet. Heimstaulen lå nærmest gården. Her bodde en vår/forsommer og høst/sensommer. Mellom- eller listaulen var mellomstasjon som en nytta når det ble varmere i været. Fjell- eller langstaulen lå lengst inn på fjellet. Her bodde de en kort periode på høysommeren for å kunne utnytte det gode fjellbeitet.

Det finnes også eksempler på vinterstauling i Tinn. Da slo en høyet oppe på fjellet og lagra det der, og frakta dyra opp til foret i stedet for det motsatte som var mer vanlig. Logistikken var krevende, og problemene ble løst på ulike måter av ulike gårder og gårdsbrukere.

Husmannsplassene hadde vanligvis ikke stauler, men kunne likevel være involvert i driften gjennom pliktarbeidet sitt eller ved at familien jobbet som slåttekarer, gjetere eller budeier. På staulene i Telemark var det også vanlig at man slo gresset og tørka høy til vinteren, såkalt slåttesetring. De få gode åkrene rundt gården måtte holdes av til å produsere poteter og korn, gjerne bygg og havre. I 1801 ble det skrevet at det i øvre Vestfjordalen var så bratt og tungvint at «høyet frå heidi maa trækkes [ned] paa Granbusker». Det var nok tilfellet flere steder i kommunen.

De fleste gamle staulsvollene (seterplassene) i Tinn har gjennomgått forandringer etter at gamle driftsmåter har gått ut av bruk, og de fleste stedene har blitt forlatte. Noen steder finnes det kun grunnmurer og tufter igjen, andre steder har nyere overbygg blitt plassert på gamle murer. Mange gamle stauler har også gått over til å bli brukt til fritidsboliger/hytter.

I Hope/Berntsen (1999) trekkes heimstaulen til gården *Øvre Gjøystdal Søndre* (Gamle Gjerdalen) og fjellstaulen til gården *Gjøystdal* (Liset) fram som eldre setre som er lite moderniserte og dels bevarte. Gamle Gjerdalen var i bruk frem til 1967, Liset til slutten av 1940-årene. Området slås og beites fortsatt.

Det er en rekke gamle staulsveier som fortsatt kan brukes i dag. I Vestfjorddalen ligger blant annet Haddelandsveien, Vesetstien, og stien i Stasjonslia opp fra Såheim til Selstali. I Gjøystdal finner vi Bukøyrsvegen. Oppover alle dalførene i Tinn og opp på høyfjellet finnes det gamle veier, stauler og staulsmiljø. Svært mange arkeologiske funn i Tinn er gjort i nærheten til stauler, som vitner om at staulsdriften har hatt lange røtter. Under storhetstiden til gruvene i Kongsberg ble setervollene benyttet i driftefarten og som handelsplasser.

Staulene spilte også en viktig rolle for fjellturismen i Norge som utviklet seg i den siste halvdel av 1800-tallet, og mange av de første lystreisende søkte ly i de enkle steinhyttene som sto rundt på setervollene i landet. Mange DNT-hytter ligger også på slike gamle setervoller, og mange DNT-ruter følger svært gamle tråkk og slep.

Det er anslått at det fantes om lag 800 stauler i Tinn. For landet som helhet fantes det om lag 100 000 setre på det meste, men etter 1950 har det gradvis gått nedover med denne driftsformen. I 1856 kom det første andelsmeieriet, og fra 1870 ble gards- og setersmør samla i smørlag/foreninger. I 1881 ble småsamvirkene samla i Den Norske Meieriforening og senere til Fellesmeieriet (nå Tine). Tiåra etter krigen var prega av effektivisering og økonomisk vekst. Større bruk og økte produksjonskrav har ført til at sesongbasert drift av utmarksressursene har blitt nedprioritert både av myndigheter og av bransjen.

Nå ble melka henta av mjølkebilene, og mange setre uten bilvei ble avvirket. Bøndene fikk tilgang på kunstgjødsel, traktorer, nye redskap og fossilt brensel. Det ble også avlet fram en ny type ku, Norsk Rødt Fe (NRF), som kunne produsere mye mer melk. På jordbruksskolene lærte man at man tjente mest om kua stod inne i fjøset hele året, såkalt nullbeiting.

Denne moderniseringen i landbruket utover 18- og 1900-tallet ga størst effekt hos de store og lettdrevne bruk, og mange småbruk ble lagt ned. Med dem forsvant også mye av seterdrifta. I dag ser vi at noen går mot strømmen og tar opp igjen gamle tradisjoner med «staulsstyret». I 2024 er forbrukerne mer opptatte av dyrevelferd og gode opplevelser, og det er stadig flere som ønsker gode matopplevelser på fjellet. Ostene som produseres på norske setre er også i verdensklassen. Flere bønder er også opptatte av grønnere driftsmetoder uten import av kraftfôr og bruk av fossilt drivstoff og ser til fortida når de planlegger for framtida.

Til tross for dette har omtrent halvparten av norske setre lagt ned i løpet av de siste 20 årene, og det er kun cirka 750 igjen i landet. For Tinn sin del har det de siste årene vært seks aktive setre, hvorav tre får besøkstilskudd og er åpne for gjester i sesongen – Selstali, Bergstaulen og Håvardrud. Seterkulturen har derfor havnet på «rødlisten for immateriell kulturarv» i Norge, og i 2024 ble seterkulturen i Norge og Sverige innlemmet på UNESCOs liste over immateriell kulturarv.

Fangst og fiske

Hardangervidda har i lange tider dannet et viktig ressursgrunnlag for menneskene som bor i området. Her er det funnet spor av bosettinger fra eldre steinalder, og det er registrert svært mange fangstanlegg fra vikingtid og middelalderen. I eldre tider benyttet man seg av drivfangst og dyregraver for å fange blant annet rein. Skinn og reinens gevir var viktige handelsvarer.

Man kunne benytte seg av trekkrutene til reinen og bygge opp gjerder som ledet dyrene i en grop hvor de ble fanget og avlivet. Terrenget ble utnyttet for å avgrense dyrenes bevegelser. Omfanget av anleggene tyder på en viss sentral organisering av fangsten. Det er registrert rundt 200 slike dyregraver i Tinn. Det er blant annet en stor konsentrasjon ved Kalhovd, og ved Mår. Størstedelen av disse funnene ligger i nasjonalparkområdet.

900-tallet ser ut til å ha vært en varm periode, og det var visstnok skog på store deler av Hardangervidda. Det er funnet spor av fjellgårder med helårsdrift, og ikke bare setervoller.

Massefangsten tok slutt etter 1200-tallet. Dette henger sannsynligvis sammen med endringer i politiske forhold, i klima og i befolkningsutvikling. Fra 1300-tallet ble det andre boller. I 1315 var det svært mye nedbør, og kornet fikk ikke modnet seg. Året etter var visst like ille. Den store jernvinninga rundt Møsvatn ble trappet ned. Klimaet ble kjøligere, og den kaldeste perioden var fra slutten av 1500-tallet til 1850.

Etter Svartedauden i 1349 ble også mange utkantstrøk og gårder lagt øde på grunn av at folk enten hadde dødd av epidemien eller flyttet på seg. Dette er også opphavet til begrepet ødegård, som i lang tid etter også var en egen skatteklasse for mange gårdsbruk i landet. Livet i Tinn endret seg nok stort på denne tiden. Det sies at i Vestfjorddalen kom det kun røyk fra pipa på tre gårder etter Svartedauden – Bergshaugen, Våer og Såheim.

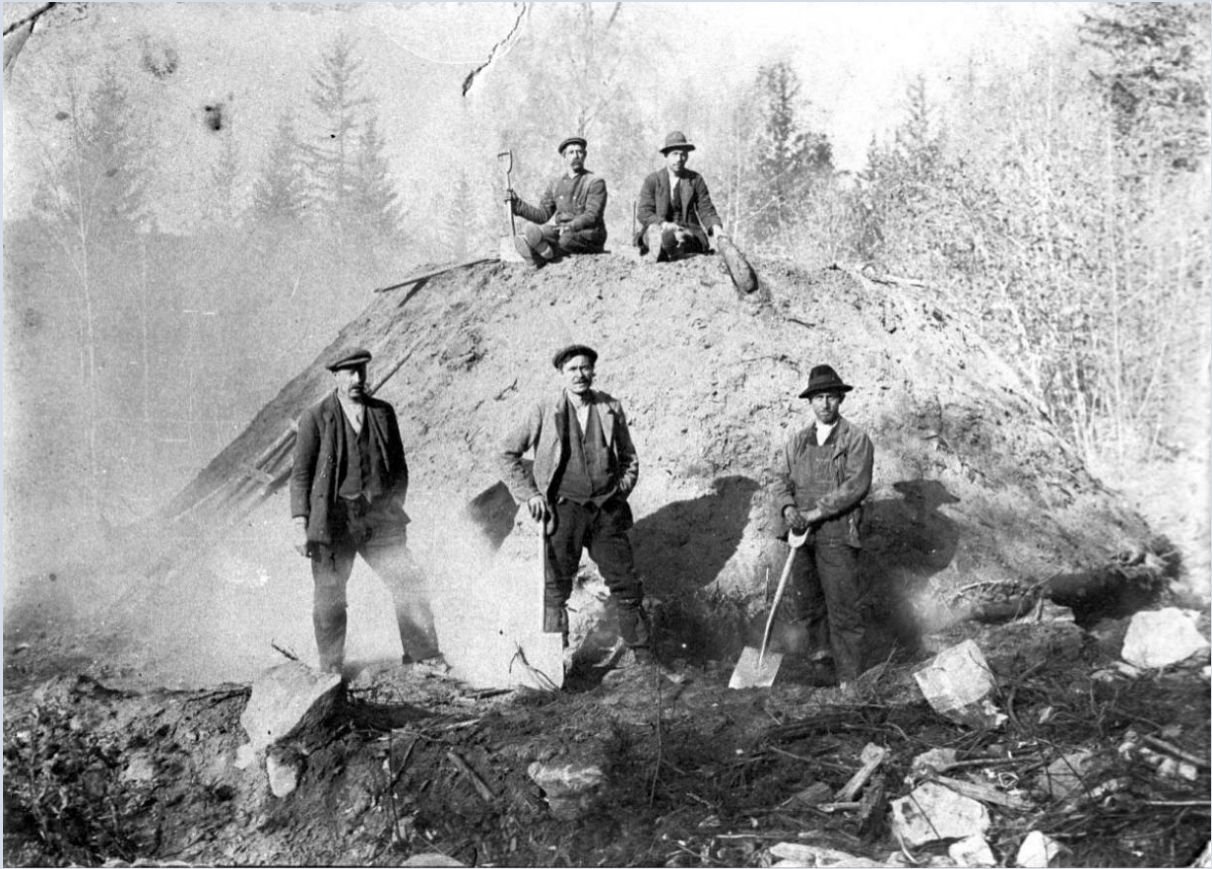
Arbeidsdokument kulturmiljøplan Tinn

Fjellandbruket og bruken av utmarka tok seg opp igjen utover 1600-tallet, og det fantes livskraftige lokalsamfunn i fjellbygdene, f.eks. rundt de fire vannene som i dag utgjør Norges største vannmagasin Møsvatn. Men allerede i 1886 var mye av vidda eid av interesser utenfra, blant annet av reindriftsinteresser, brukseierforeninger, bønder utenfra som trengte mer beite for dyra sine og velstående utlendinger som kom til Norge for rekreasjon, jakt og fiske. Dette gjaldt blant annet 50 % av eiendommene rundt Møsvatn. Særlig britisk overklasse hadde fått smaken på friluftslivet til fjells.

Mange lokale bønder og grunneiere mente at de satt igjen med lite etter den voldsomme kraftutbyggingen. Ved den første reguleringen ble de fortalt at de ville miste to meter dyrket mark ved oppdemmingen, når det i realiteten var snakk om to høydemeter.

I Rauland tok kommunen grep etter at konsesjonslovene ble vedtatt i 1917, og kjøpte tilbake en rekke eiendommer utover 1900-tallet. Disse ble satt av til lokale innbyggere som reiste nye bruk.

UTKAST

Fra kullbrenning i Luredalen, Tinn. 1917. Her står flere kjente tinndølsmeder. Foto: Tinn museum

Ressursutvinning og industri

«Milerøyken låg tjukk over bygdelaga i Tinn.»

Storstilt utnyttelse av naturressurser kom tidlig i stand i Tinn. I starten var det reinjakt som trakk folk hit i steinalderen, men i flere hundre år etter år 300 ble det drevet omfattende utvinning av jern fra myrmalm, med en storhetstid fra ca år 900 til 1200. Til dette krevdes store ressurser i form av folk, fe og ikke minst kull. Sistnevnte har derfor blitt fremstilt i stor skala i området, og var en viktig binæring. I tillegg er det utvinnet kleberstein og brynestein, kobber og tømmer. Etter hvert ble og de omfattende vannkraftene i Tinn temmet.

≠

Jern og kull

I Tinn kommune er det registrert store områder med jernvinneanlegg og et stort antall kullgroper. Det er funnet spor fra ca år 500 til 1250, og i vikingtid og middelalder må utvinningen her regnes som storindustri. Peder Claussøn Friis omtalte i 1881 forhistorisk jernutvinning i Tinn prestegjeld, og det er trolig at det dreier seg om Møsvatn i middelalderen. Jernvinna i dette området er omtalt i mange eldre topografiske og antikvariske kilder, opplysninger som ikke finnes om annen jernutvinning i Norge. Det er få andre steder i Norge hvor det er like mange spor etter tidlig jernutvinning enn ved Møsvatn, om lag 240 dokumenterte jernvinner. Omfanget er vanskelig å anslå, siden store områder ble lagt under vann ved reguleringen som startet i 1903.

Det er mye som tyder på at jernframstilling i Norge på denne tiden i hovedsak foregikk i utmark og marginale områder, og var et bierverv (eller hovederverv) på gårder i disse utkantområdene, der åkerbruket ikke ga tilstrekkelig livberging. Jern av myrmalm ble tidlig en handelsvare. Dette gjelder også i Tinn. Arkeologene mener også at omfanget ved Møsvatn var så stort på sin høyde (fra 950 til 1050) at det må ha vært fast bosetting på anlegget.

Tinn har også lange tradisjoner med fremstilling av trekull. Dette henger tett sammen med jernvinningen, som hadde et stort behov for kull. Hver gård i området må ha hatt kull- og ev. jernvinning som en del av driften, hvor det ble produsert kull til smeltdriften og råjern som ble fraktet videre for videre foredling. Det meste av det som er kjent om produksjonen kommer fra arkeologiske undersøkelser av jernvinnefelt. Dertil kommer noen skriftlige kilder: lovtekster og sagatekster fra middelalderen. Den skriftlige kilden som gir den grundigste innføringen i jernvinnedrift er ei bok fra 1790, skrevet av storelvdølen Ole Evenstad (Evenstad 1790).

Drøftinger i fagmiljøet peker på at det hjemlige jernbehovet var betydelig mindre enn produksjonen i denne tiden (1000-1300), så regional handel og utvinning med tanke på eksport må ha vært viktig. Arkeologer og historikere argumenterer for at det må ha vært et lokalt hierarki som styrte jernvinningen og tjente på dette, og at jernvinningen på østsiden av Møsvatn soknet til større gårder i Tinn (Atrå). Gården Mårem blir nevnt som en mulig slik storgård som hovedsete for denne driften.

Etter at jernvinningen trappet ned (etter 1200), har trekull i hovedsak vært nyttet lokalt (se også Tinndølsmedene). I begynnelsen (folkevandringstiden) ble kullene produsert i 1 meter

dype groper i bakken, såkalte kullgroper. Den tradisjonelle kullmilen ble deretter introdusert tidlig i middelalderen. Prinsippet med «reismilen» kom fra Tyskland i det 16. århundre, og var dominerende helt til slutten av 1800-tallet.

For mange gårdbrukere var dette en viktig attåtnæring til drifta, og kullonna ble gjerne gjort på høsten da alle forberedelser på gården før vinteren var unnagjort og det ikke var andre tidkrevende plikter. Da smedkunsten i Tinn var på sitt mest aktive på 1800-tallet het det seg at «milerøyken lå tjukk over bygdelaga i Tinn» utover høsten. Kulltradisjonen i Tinn strekker seg altså fra år 400 til godt innpå 1900-tallet, og jernvinner og kullgroper/fremstillingsanlegg utgjør en stor del av de arkeologiske funnene i kommunen. Det er også funnet andre steder enn ved Møsvatn, hvor omfanget er best dokumentert. I øvre deler av alle dalførene i Tinn, som før var seterdaler, finner man mange slike anlegg som nok ble anlagt i tilknytning til setra.

Kobber

I Hovin ga kong Christian IV tillatelse til å starte «Tellemarkische Kaaberwerch» (kobberverk) i 1545. Funnene var ved Venelund, Dårud, Fosso og Skibdalen. Det er mye som tyder på at driften ikke kom i gang før på 1600-tallet. Det ble etter hvert etablert pukkverk, smelteverk og arbeiderboliger på Fosso, 8 km fra Venelund. Malmen ble transportert med båt og hest. Det ble aldri noen stor suksess, og driften ble lagt ned før 1665. I 1903 startet Tinnsjø Kobberminer opp i åsen sør for Vasstveit, og ble drevet frem til 1913. Malmen ble fraktet over Tinnsjøen. Heller ikke dette var særlig lønnsomt. Restene etter kobberdriften er fortsatt synlig i landskapet som gruveganger, sjakter, ruiner og spor etter prøvedrift.

Stein

Bruk av kleberstein i Norge går tilbake over 2 500 år, og mange gamle klebersteinsuttak er i dag vernet som kulturminner. I Gaustaområdet og Vestfjorddalen er det forekomster av kleberstein, og spor etter utvinning av dette. I Bøen naturreservat i den bratte fjellsida nord for Rjukan sentrum (Bøura) ligger det et gammelt steinbrudd, og det skal ha vært flere andre brudd i dette området. Det er gjort funn som tyder på at det var drift i Bøura allerede i vikingtiden. De eneste verktøy som er funnet i middelalderbrudd i Norge ble funnet her, en spisshakke (Skjølsvold 1979).

Kleberstein er en lett formelig bergart brukt som materiale til køller, skulpturer, keramikk, støpeformer, spinnehjul, vevlodd, fiskesøkker, baksteheller, gryter og kar. Det skulle mye til før kleberstein sprakk, det holdt godt på varme og det var billigere enn jern. Gryter og kar av kleberstein var derfor svært vanlig i vikingtiden. Ordet gryte stammer fra det norrøne ordet for stein («grjót»). «Grjót» stammer fra det germanske **greutan* (v) som betyr «å knuse i små deler». Andre ord som slekter på grjót er «grøt» og «grut». I middelalderen ble steinen ofte benyttet som utsmykning av bygg. I nyere tid blir materialet brukt i ovner og peiser.

Bruddet var i drift frem til siste halvdel av 1800-tallet, og i en kort periode på 1930-tallet. Sokkelen av statuen av Sam Eyde på Torget er laget av stein herfra. På grunn av beliggenheten er bruddet utsatt for ras, men er tilgjengelig via sti. Datering og vernestatus til bruddet er uavklart.

Det har også vært lokal utvinning av brynestein, i Svimbilberget i Hovin og Bjørndalstjørna på Håkanesfjellet. Det er ikke gjort noen arkeologisk kartlegging av dette.

Trevirke og fløting

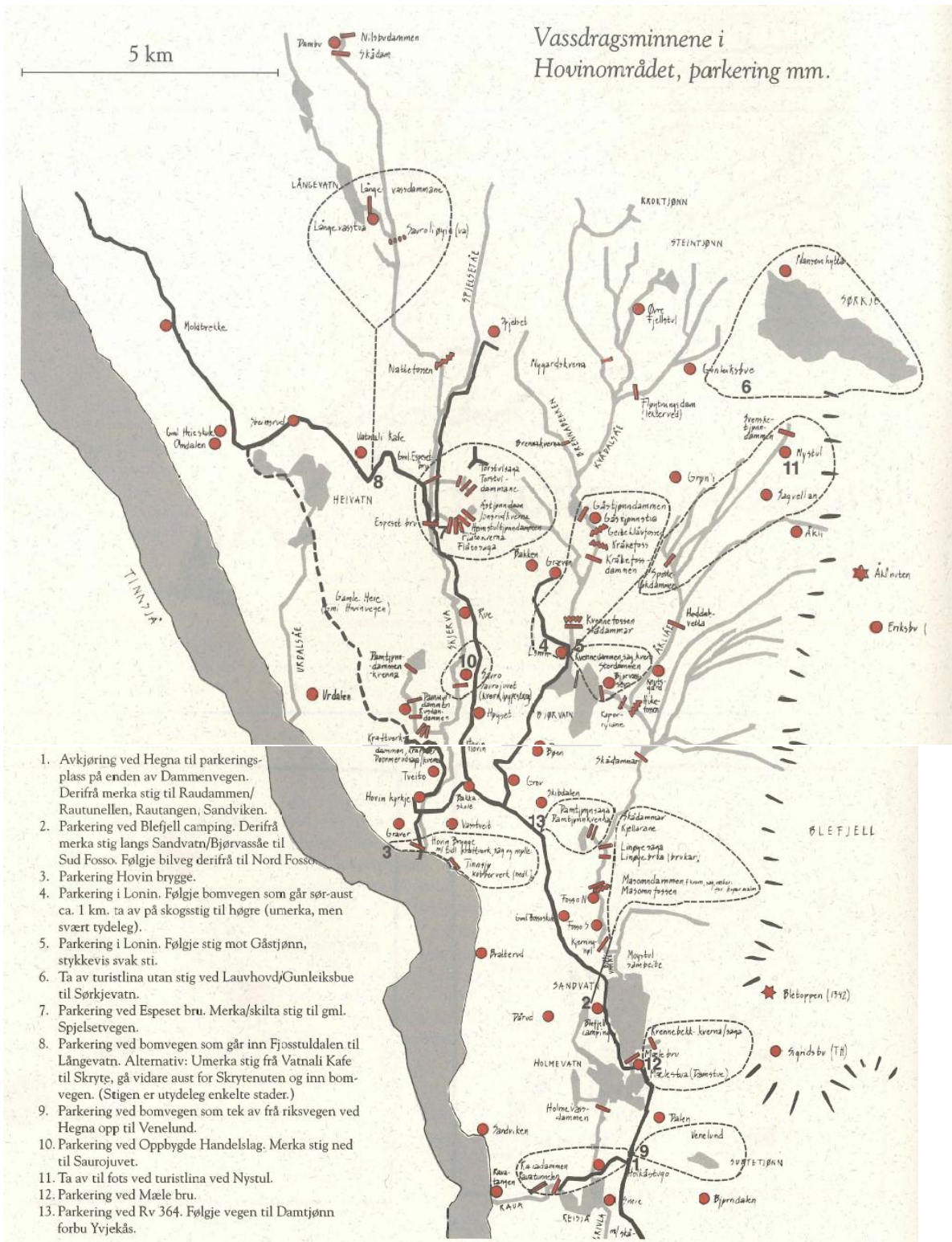
Skogen i Telemark har i alle tider hatt stor verdi. I boka *Fløtning i Telemark gjennom 300 år*, anslår forfatter Einar Østvedt at fløtningen må ha begynt rundt år 800. I det 12. århundre finner vi kilder som omtaler eksport av rundlast (til skipsmaster) fra Norge til England. Rundt år 1520 kom de første vannsagbrukene. Kongelige innskrenkninger på handelen av tømmer la lenge bånd på handelen, og noen få handelshus dominerte bransjen. Det er likevel fra denne tiden at vi har de første kildene som omtaler fast fløtning av tømmer i Telemark for eksport. Telemarksvassdraget var det nest største vassdraget i Norge i omfanget av trelast. Fra 1800 er fløtningen i Tinn godt dokumentert.

I Tinn var Gjemsø kloster en stor grunneier helt frem til 1800-tallet, og hadde blant annet enerett på kjøp av tømmer fra 1600-tallet frem til år 1800. Det ble bedre vilkår for skogeiere, og i 1860 ble det fritt for alle å drive med sagbruk. I store deler av 1800-tallet var skogdrift den mest innbringende næringsveien i Øvre Telemark, og mange gårder i Tinn hadde tømmer som attåtnæring. Alle elvene som renner ut i Tinnsjøen har hatt fløtning. Her benyttet man seg av vårmeltingen, dammer, skjermes og lenser.

De beste skogene i Tinn, Hovin og deler av Gransherad lå på denne tiden under Gjemsø gods, eid av Cappelenslekten. Didrik von Cappelen tok over godset i 1801, og satset veldig på tømmerfløtning. Cappelen drev fløtningen i Tinn selv helt frem til tinnvassdragene ble innlemmet i Skiensvassdragets fellesfløtningsforening i 1887. De forbedret også en rekke av elvene til dette formålet.

Tømmerfløtningen i Skiensvassdraget hadde sin storhetstid rundt år 1900, men var som andre råvarebransjer konjunkturutsatt og svært påvirket av verdenshandelen. I 1885 må staten gå inn som eier av store skogeiendommer i Tinn etter nedgangstider i næringen, og ender opp med en tredjedel av skogen i kommunen. I tillegg var man prisgitt naturkreftene, og flere store flommer gjorde stor skade på fløtningsdriften. Kraftproduksjonen i vassdragene gjorde forholdene vanskeligere for fløting, og det oppsto tvister og konflikter om vannføringen mange steder. Likevel ble det fløtet mye tømmer utover 1930-tallet og det var tidvis gode tider. Også etter krigen var det igjen gode kår, men dette var en kortvarig opptur.

Men bilens inntog gjorde det også mer hensiktsmessig for mange skogeiere å frakte tømmer på vei, særlig etter 2. verdenskrig. Mye ble også fraktet med jernbanen. Utover 60-tallet tok det derfor slutt på fløtingen mange steder. Først ble virksomheten avvirket i mange sideelver, men i store vassdrag som Drammensvassdraget tok det slutt i 1969, i Glomma 1985 og i Skiensvassdraget tok den siste fløtingen endelig slutt i 2006.

Kilde: Hovinhefte, 1996

I Tinn finnes det en rekke kulturminner fra t mmerfl tningen. Det ligger damanlegg ved Reisj  (1883), Nedre Bj rvatn (1878, 1902), G stj rn (1915),  vre Bj rvatn (1882, 1947) og Holmevatn (1861, 1956). Ved Raufossen finnes det en 70 meter lang t mmertunnel forbi fossen. Her ble det fraktet t mmer helt til slutten av 1960-tallet. I Skjerva gikk siste t mmerteist v ren 1970.

Vannkraft

Vassdragene i Tinn ble tidlig brukt til ulike formål. Tømmerfløtingen har en lang historie i Telemark, og mange gårder hadde egne kvernhus. Etter hvert kom og oppgangssagene, og i Lureåe ble det i 1890 anlagt en egen maskinhammer drevet med vannkraft (vasshammer) i forbindelse med Lureelvns Verksted for Ljåer / Lure Fabrik. Fabrikken stod for industrialiseringens begynnelse i Tinn.

Industrialiseringen

Da Norsk Hydro begynte kraft- og industriutbygging i Vestfjorddalen i 1907 lå det rundt 120 større og mindre gardsbruk i dalen (inkl. småbruk og husmannsplasser), med om lag 1 000 innbyggere. I 1910 hadde Rjukan rundt 2 000 innbyggere, i 1920 vel 8 000 og i 1960 vel 6 500. Utbyggingen ble gjort mulig gjennom reguleringen av Møsvatn på Hardangervidda, og ved innvielsen var Vemork verdens største kraftverk. I dag er kraftstasjonen gjort om til Norsk Industriarbeidermuseum (NIA) hvor man forteller Rjukan og industriarbeiderens historie, i tillegg til krigs- og sabotasjehistorien som er knyttet til stedet.

Rjukan ble oppført på UNESCOs Verdensarvliste sammen med Notodden som *Rjukan-Notodden industriarv* den 5. juli 2015, for Verdensarv med fremragende universell verdi. Rjukan og Notodden ble listeført som fremragende representanter for den andre industrielle revolusjonen og oppføringen består av fire komponenter: industri, vannkraft, transportsystemer og fabrikkbyer.

Rjukan regnes som en av de første byene i Norge som ble planlagt fra grunnen og tegnet av arkitekter. Vesentlige deler av Rjukans boligmasse ble opprinnelig bygget etter hagebyens prinsipper.

Riksantikvaren legger vekt på følgende:

«I kraftstasjonene, på Norsk Hydros fabrikkområder og i boligbyene som ble reist, ga unge norske arkitekter bygningene et moderne formspråk som hadde tilknytning til internasjonale idealer og til det nasjonale fokuset som hersket i årene rundt landets selvstendighet.

Enkelte av bygningstypene, for blant annet kraft- og industrivirksomheter, var tidligere ukjente og hadde få eller ingen forbilder. Arkitektene tegnet en rekke bygninger som uttrykker funksjon og symbolkraft.

Viktige særtrekk på Rjukan er offentlige bygninger som Tveito-skolen, Folkets hus samt administrasjonsbygget / gjesteboligen til Norsk Hydro. Et annet enestående eksempel er taubanen Krossobanen, som ble bygget i 1928 for å transportere Norsk Hydros arbeidere opp i solskinn.

Rjukanbanen stod ferdig som transportsystem i 1909 og var Norges første normalsporede, elektriske jernbane. Banen strekker seg fra Notodden (Tinnosbanen) via Tinnsjøen (jernbaneferger) til Mæl og Rjukan (Rjukanbanen).

Rjukanbanen vil for alltid være knyttet til den moderne industriens inntog i Norge, men også til norsk krigshistorie. Rjukanbanen er et av de viktigste enkeltstående teknisk/industrielle kulturminnene som er en del av Rjukan-Notodden kulturarv.»

Håndverk

*«I eldgamle hauger me leitar og finn
at ljå av dei beste hev kome frå Tinn,
og ære vil liva, det litar me på
so lenge som guten på Tinn smiar ljå.»*

- Tor Bjørge, Seljord, 1944

Tinn har lange tradisjoner innen brukskunst og håndverk. En rekke kjente rosemalere kom fra Tinn, og treskjæring var også utbredt. Folkedrakt og veving likeså. Men viktigst av alt var smedkunsten.

Tinndølsmedene

Om du på 1800-tallet spurte en gårdbruker fra Vestlandet eller Nord-Norge om hva slags ljå han brukte, kunne svaret ofte være «tinndølljå». Med sterke lokale tradisjoner knyttet til jernvinning, fulgte det at hver en gård i Tinn også hadde ei smie hvor en produserte det en trengte av verktøy, beslag, o.l. til gården. Ut ifra dette utviklet mange i Tinn seg til mestersmeder. Tinndølljåen var en slipeljå, det vil si at den hadde et ilegg med stål som kunne slipes.

Dette i motsetning til den gamle typen som måtte hamres ut, tynnes og brynes hver gang den ble sløv (tynnsljeljåen). Kunsten med å smi sammen stål og jern til en slipeljå (brunsveising) var det etter hvert mange i Tinn som spesialiserte seg på, og smedene i Tinn fikk et stort faglig forsprang på smeder i andre området.

Ryktet om tinndølljåens kvalitet spredte seg raskt. Utover 1800-tallet ble smedproduktene fra Tinn distribuert i hele landet, og videre ut i verden. Og særlig var det ljåen som var etterspurt. Den mest vanlige tinndølljåen var stuttljåen som hadde en lengde på mellom 18 og 19 tommer. Det var også en stor knivproduksjon. I starten ble de gamle slepene over vidda benyttet til å frakte produkter over til Vestlandet, men etter hvert tok skipsfarten på Tinnsjøen over transportarbeidet.

Utover 1800-tallet merker Tinndølsmedene den økende konkurransen fra ljåfabrikkene, men holder lenge stand. I 1890 etableres også en egen fabrikk i Tinn, Lure Fabrik, der kraft fra Lureåe benyttes til å drive en vasshammer. Etter andre verdenskrig var det imidlertid mange smeder som sluttet, men selv på 1950-tallet tok man fortsatt i mot bestillinger fra Nord-Norge.

Lange tradisjoner holdes i hevd

Tinn Håndverkssenter i Atrå har som mål å ta vare på de rike håndverkstradisjonene som er i Tinn. Her tilbys en kombinert brukskunst- og salgsutstilling av over 100 utstillere med alt fra treskjæring, kniver, bunader og rosemaling. Det foregår aktiviteter i hele huset. I underetasjen finner vi knivmaking, treskjæring, restaurering og produksjon av ulike trearbeider. I annen etasje er det vevstue, rosemaling og billedkunst.

Handel, ferdsel og friluftsliv

«Det var ikkje så bra vegar den gongen. Det hende dei hadde ærend til Austbygde eller så, og då gjekk dei gjerne denne turen fram og attende på dagen. Det blei ikkje rekna for å vera nokon prestasjon.»

- Gunnulf Mæland mintes gamle dågå i Vestfjorddalen, fra Nils J. Gvammens bok «Dei fortalde...»

Tinn har i lange tider vært forbundet med både Vestlandet og Østlandet. Det er dokumentert en rekke gamle markedsplasser og mange lokale stedsnavn, det er flere funn av bebodde hellere og gamle veganlegg som knytter Tinn opp til de store slepene over Hardangervidda. Etter hvert som dampskipene dukket opp på Tinnsjøen og veiene ble bedre, tok den kommersielle ferdselen langs de gamle slepene over vidda slutt. Den levde lenge videre i Tinndølenes bevissthet. Men det var ikke bare handelsfolk som fant veien til Tinn, også de første turistene dukket opp utover 1800-tallet. Trekkplastrene var Gaustatoppen og Rjukanfossen, og mange fulgte gamle tråkk også videre over til Vøringsfossen på andre siden av Hardangervidda.

≠

Slepene på vidda

De såkalte «Nordmannsslepene» er navnet gitt til fem gamle ferdselsveier (sleper) over Hardangervidda, de fleste med en eller flere alternative traséer på deler av strekningene. I realiteten var det et nettverk med ferdselsårer som forgreinet seg over fjellet.

Førsteleddet nordmenn, det vil si 'folk nordfra', og var betegnelsen folk på østsiden av fjellet (særlig i Hallingdal, Numedal og Telemark) brukte om vestlendingene helt nord til Sogn. Selv ble folk fra østsiden av fjellet i vest (særlig i Ryfylke og Hardanger) kalt austmenn. Sleper er de gamle ferdselsveiene mellom landsdelene før Staten tok et ansvar for bygging av veier (fra 1600-tallet).

Et av de historisk kjente slepa i Tinn krysser elva Hondle ved Hardingvadet og går via Hardingroe og videre ned mot Hardingbukte på østsiden av Møsvatn. Som stedsnavnene indikerer, går denne slepa over til Hardangerfjorden og Kinsarvik. Dit går det også slep fra Gøystdal og Gausetdalen i Atrå. Disse slepene ble brukt både av tinndøler som skulle vestover, og av «hardinger» som kom østover.

Fra Møsvatn kunne en også ta seg videre sørover i fylket til Åmot i Vinje, Hjørtaldal, Flatdal og Seljord. Austbygde og Tessungdalen har vært kobla på andre slep i nord, som går fra Eidfjord i Hardanger til Tinn, videre via Veggli i Numedalen og til Kongsberg.

Etter hvert som dampskipsfarten tok til på Tinnsjøen, og det ble bygd ut bedre veier til kommunen, tok den kommersielle ferdselen langs de gamle slepene over vidda slutt. Den levde lenge videre i Tinndølenes bevissthet.

I 1960- og 1970-årene ble slepene merket og registrert. Nordmannsslepene er i realiteten fredet ved at **kulturminneloven av 1979** freder gamle ferdselsminner. Med unntak av slepene lengst i nord og sør ligger betydelige deler av Nordmannsslepene innenfor grensene for Hardangervidda nasjonalpark.

Handelsplasser

Langs slepene ble det etablert årvisse markedet på sentrale steder, gjerne rundt Jonsok. «Nordmennene» (les: vestlendingene) kom til disse handelsplassene med salt, hester, tekstiler, fisk og annet, mens tinndølene var anerkjent for sine smedvarer. Området rundt Møsvatn har spor etter betydelig jernutvinning, Tinn har gode forekomster av kleberstein og det er sannsynligvis også handlet med fangstvarer.

På markeds plassene samlet en stor folkemasse seg i flere dager for å drive handel. Stedene kunne være åpne sletter, inngjerda setertun tilknyttet gårder i området eller gamle allmenninger hvor det var tillatt å slippe løs dyr. Her foregikk det felles måltider og feiring, konkurranser og styrkeprøver som bryting, løfting eller ballspill. I Øvre Telemark var det også vanlig med hestekamp (skeid/leik), med røtter til norrøn tid.

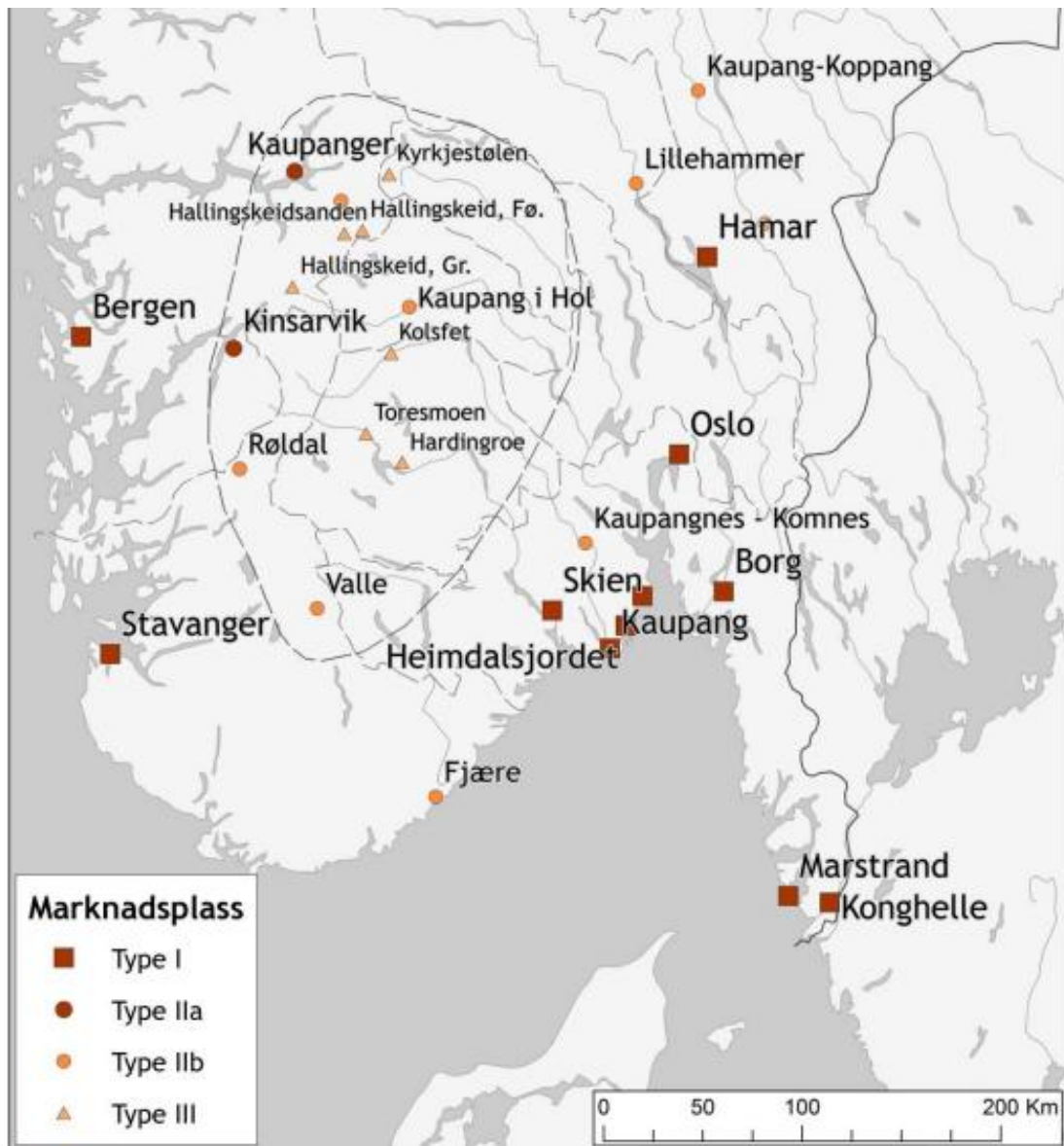
I Tinn finner vi handelsstedene Hørt, Hardingroe, Sulebu og Jønnberg, og i nabokommunene finnes Toresmogen, Saltpytt, Åmyri og Sandbu. Ferdselsmønsteret ga noen av disse møteplassene og handelsstedene på vidda en nokså sentral posisjon. Det er f.eks. knyttet sagn til en gammel kirke som skal ha stått på Toresmogen, men som etter Svartedauden ble flyttet til Frøystul og videre ned i Vestfjorddalen.

I skriftlige kilder finner vi at handelsplassene i Tinn var lite stedbundne, de kunne flyttes og de går inn og ut av bruk gjennom tidene. På slutten av 1700-tallet var Hørt det foretrukne handelsstedet ved Møsstrand, mens det i tidligere århundre hadde vært marked på Toresmogen (Vinje). Sannsynligvis har det vært aktivitet på Toresmogen i lange tider, og det er blant annet gjort funn fra steinalder og potteskår fra 500-tallet i området. En stor mengde kulturminner ble satt under vann da Møsvatn ble oppdemmet og regulert på begynnelsen av 1900-tallet, inkludert Toresmogen.

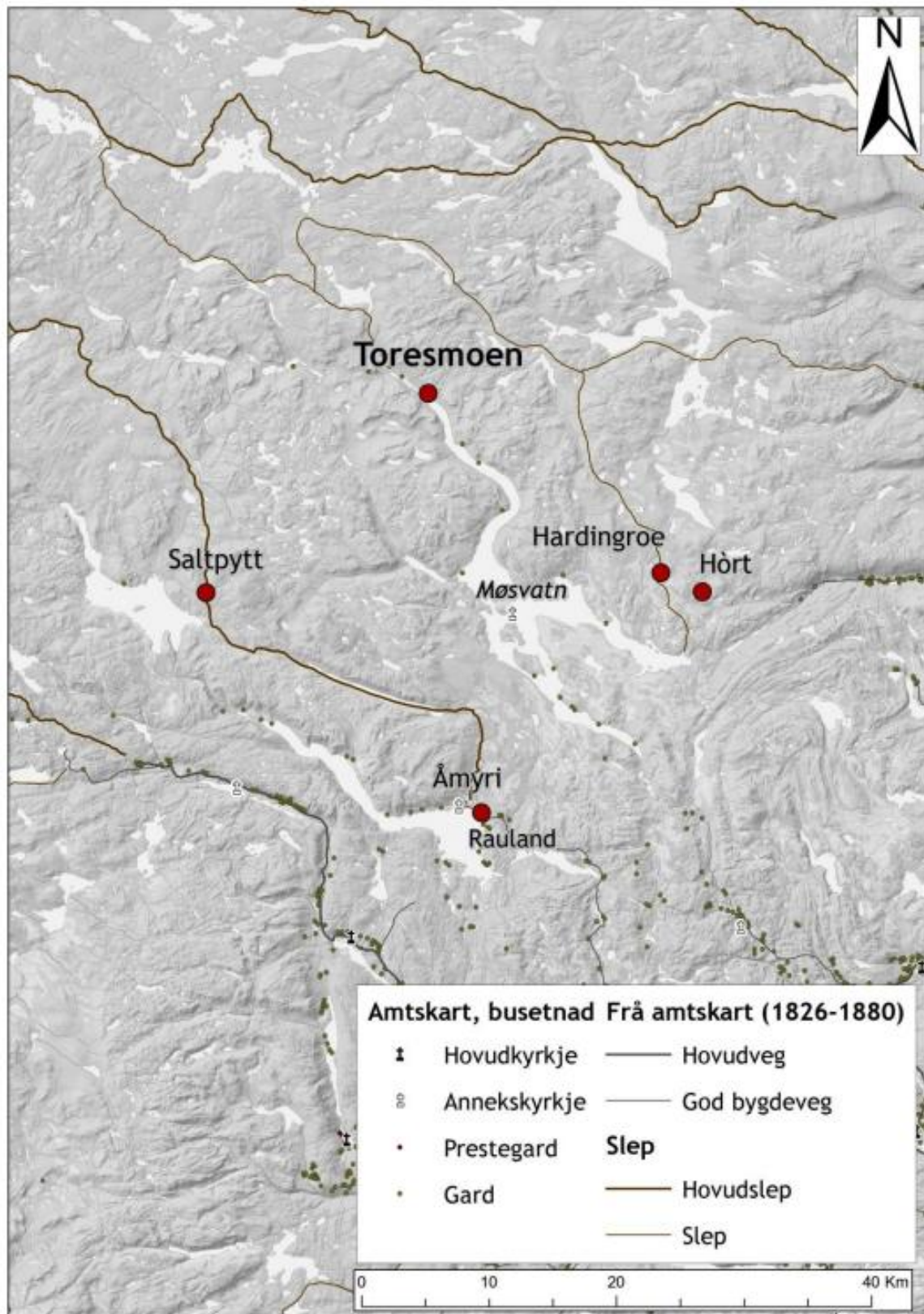
Hardingroe tar etter hvert over for Hørt som handelssted, men i 1825 flyttes markedet vestover til Saltpytt, før det igjen flyttes til Åmyri (begge i Vinje). Det er gjort funn på Hardingroe som kan tyde på at det har vært handel her også i tidlig middelalder, og det er funnet kokegroper datert til 4-500-tallet e.kr. Kokegroper er særlig knyttet til sosial matlaging, og var egnet til å lage mat til store grupper når de samlet seg over flere dager. Funn av kokegroper tyder på at dette har vært et viktig møtested. Her kan handel, politikk og allianser ha blitt diskutert i tidligere tider.

I en doktorgrad fra 2017 tar Kjetil Loftsgarden for seg markeds plassene på og omkring Hardangervidda. I denne drøftes kilder og arkeologiske funn for de ulike kulturminnene knyttet til handel og ferdsel langs slepene over vidda. Her ble det også gjort nye undersøkelser.

Det ble gjort noen arkeologiske undersøkelser ved Hørt og Hardingroe i 2013, men det ble ikke benyttet metalldetektor. Både Hørt og Hardingroe er nedlagte stauler. Statusen til Sulebu ved Mår og Jønnberg i Gjerdalen som handelssteder er ifølge Loftsgarden usikker og bør undersøkes nærmere.

Figur 7-1 Kart over stader for vareutveksling i vikingtid og/eller mellomalder med typologisk inndeling. Den stipla linja markerer det geografiske undersøkingsområdet i dette prosjektet (Kart: K. Loftsgarden).

Figur 6-26, Oversiktskart, Rauland og Møsstrond (Kart: K. Loftsgarden).

Storhandel

Pelsverk og skinn fra dalene ved vidda var etterspurt salgsvare helt fra yngre steinalder av. Folk fra kysten byttet til seg varer fra fjellfolket på møteplasser langs elver og innsjøer. I Tinn og Vinje ble det etter hvert utvunnet store mengder jern, fra år 400 og frem til 1200-tallet. Dette må ha vært en viktig regional handelsvare, som ble videreforedlet andre steder.

Allerede fra 1100-tallet samlet europeiske kongeriker handelen sin i byer. I Norge hadde *bjarkøyretten* fra gammel tid bestemmelser om livet på handelsplasser, og i 1276 lot Magnus Lagabøte utarbeide en egen bylov i tillegg til landsloven. Til 750-årsjubileet i 2024 ga Nasjonalbiblioteket ut ei ny oversettelse av Landsloven. Den er på bokmål og tilrettelagt for et allment publikum.

I hele middelalderen ble byprivilegier brukt som et handelspolitisk virkemiddel, og mot slutten av det 16. århundre kom kravene om at borgere i en by også skulle ha enerett til all handelsvirksomhet i et bestemt område omkring byen (cirkumferens). Byer som hadde rett til å drive visse næringer og handel (privilegier) ble kalt en kjøpstad. Slike rettigheter for drift av næringsvirksomhet ble tildelt av den enevelde kongemakt i Danmark/Norge.

For enevelde ble det et viktig prinsipp å lede inn- og utførsel gjennom kjøpstedene, blant annet for å forenkle skattelegging. For å drive lovlig måtte alle handelsmenn, håndverkere og skipper ha borgerskap (løse borgerbrev) i den kjøpstad distriktet var underlagt, selv om de bodde et annet sted. Handelsborgene kunne inn- og utføre alle tillatte kjøpmannsvarer. Denne rettigheten ble kalt handelsfrihet. Kongens handelssteder lå av praktiske grunner langs kysten. For innbyggerne i Tinn var det langt til Bergen, Oslo, Skien, Tønsberg og Stavanger, som lenge var de eneste kjøpstedene i Norge.

På Østlandet strevde man med lange og strenge vintre, og det var vanskelig å få nok fôr til dyra gjennom vinteren. På Vestlandet var vintrene mildere, og en hadde derfor nok fôr til å avle opp dyr for salg. Da byene vokste fram på Østlandet, økte behovet for tilførsel av slakte- og livdyr.

Kongsberg hadde på denne tiden et behov for cirka 800 dyr årlig, i tillegg til smør, fett, kjøtt og skinn. Utover 16- og 1700-tallet tok derfor handelsvirksomheten over vidda seg opp. Kongsberg vokste seg stor og var på et tidspunkt den neste største byen i landet, etter Bergen. På Kongsberg hadde gruvedriften særlig et stort behov for talg til lampene som lyste opp gruvene og til smøring av maskiner.

Utover 1700-tallet fikk gruvedrifta et slikt omfang at det vanskelig å skaffe nok talg, og sølvverket kjøpte på det meste 27 tonn talg i året. Lokale bønder hadde ikke mulighet til å produsere så store mengder. Det var derfor bøndene fra Vestlandet som var hovedleverandører av talg til Kongsberg. På grunn av værforholdene måtte det årlige kvantumet på 20 tonn fraktes over vidda i løpet av tre korte sommermåneder. Og i 1802 ble også Kongsberg handelssted. Det var gode tider for talghandleren, skreppehandleren og driftekarene som vandra over fjellet.

Med ei kløv på 50 kilo trengtes det 400 kløver for å frakte 20 tonn med talg. I tillegg kom mat og utsyr og andre varer som de frakta med seg. På denne måten kunne det i løpet av sesongen

gjærne gå tusen kløvhester over vidda når man regner begge veiene. Med et opphold i Kongsberg og noen hviledager underveis, kunne hver tur ta tre uker.

Den såkalte «Store Nordmannsslepa» var hovedruta som ble brukt til denne storhandelen. Slepeta går til Sandbu og kommer inn i Tinn fra nord og går videre over til Veggli og derfra til Kongsberg. På Sandbu møttes driftekarene fra vest med uvdøler, numedøler og tinndøler og det var både handel og fest før ferden gikk videre, enten til Kongsberg eller til lokale markeds plasser slik som Dale i øvre Austbygde og Maurud i nedre Austbygde.

Skreppehandel

Fra 1200-tallet var hverken landhandleri eller omførselshandel lovlig. Men slik handel lot seg ikke stoppe. Tuskhandel på bygdene var vanlig, der en (ulovlig) byttet varer mellom seg. Omreisende vandringsmenn som levde i utkantene av storsamfunnet drev også småhandel på sin ferd. Dette kunne bli slått hardt ned på om det ble oppdaget av øvrigheten.

Fra midten av 1700-tallet ble landhandel omsider tillatt. Slik landhandel var lov så lenge en kunne fremvise tillatelse fra kongen og ikke hadde noe fast utsalgssted. Men med en slik tillatelse kunne en ikke drive handelsvirksomhet i nærheten av byene. Dette ga grobunn til omreisende handelsmenn som reiste fra bygd til bygd, såkalte skreppehandlere eller kramkarer. I 1857 falt kravet om kongens tillatelse bort og en kunne få handelsbrev hos fogden.

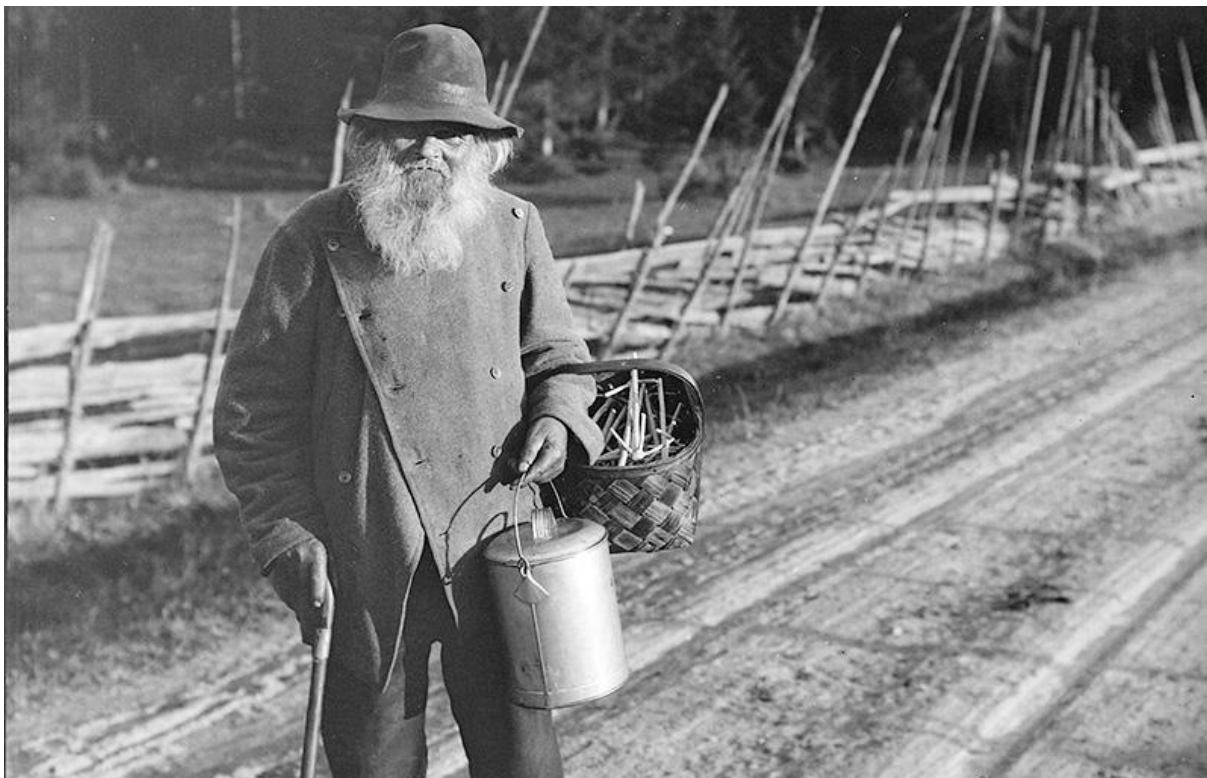
Vandrelystne tinndøler som ferda over vidda utenfor onnene kunne livnære seg som skreppekarer. De handlet med småvarer som en klarte å bære med seg i sekken sin, i skreppa. Det var helst varer som veide lite, som for eksempel knapper og hemper, søljer og tørkle.

De hadde vokst opp med en kultur der ferdsel og handel på tvers av fjellene falt dem naturlig, og det var særlig unge eller ugifte menn som dro på slike handelsturer. Fra Tinn var også smedvarer ettertraktet på Vestlandet, og mange hadde nok med seg kniver og stuttljåer over fjellet. Ofte var det smedene selv som dro over fjellet med varene sine.

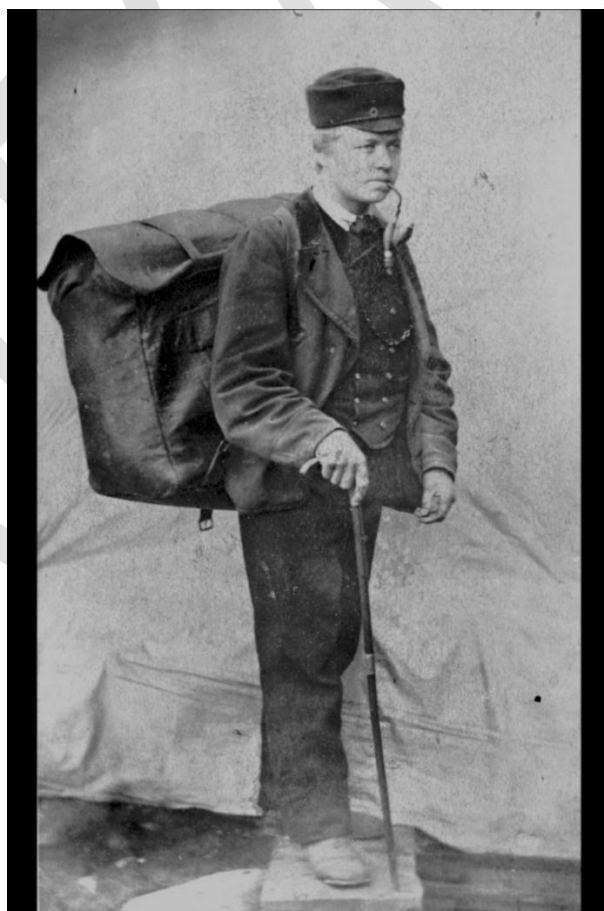
Det kunne ta tre døgn å krysse vidda fra øst til vest om høsten. Mange benyttet seg også av skaren på vidda senvinters. Her kunne de ha med varere fra hjembygda. I Bergen kjøpte de opp ulike tekstilvarer slik som tøy, skaut, sengevarer, samt knapper, nåler, tråd, portemoneer, piper og lignende. Så reiste de nordover gjennom nordfjordsbygdene for å handle.

Disse turene kunne ta hele vinteren og tidlig vår. Ble skreppa tom, tok de turen til Bergen igjen for å fylle den opp. De kunne reise så langt nord som til Lofoten, hvor det under vinterfisket var gode vilkår for småhandel. Andre igjen reiste sørover over heiene, ned Setesdalen eller Sirdalen og videre til Sørlandet. Underveis kjøpte mange opp dyr som skulle tas med hjem over vidda og selges til slakt så fort snøen smeltet og forholdene tillot det.

Utover 1800-tallet ble samferdselen i Norge bygd ut gjennom nye veier, jernbane og dampskip som gjorde det enklere å frakte varer og folk. Rundt 1900 gikk derfor det meste av handelen langs nye ferdselsårer, og handelen over vidda døde ut. I Tinn kom det etter hvert egne landhandlere både i Austbygde (Østbygdens forbruksforretning, O.T. Dale landhandel, senere samvirkelag), i Atrå (Sigurdsrud, Atrå handelslag) og på Mæl (Rollag handelsforening).

Gammel kramkar på landeveien. Foto: A.B.Wilse

Skreppekar fra Uvdal

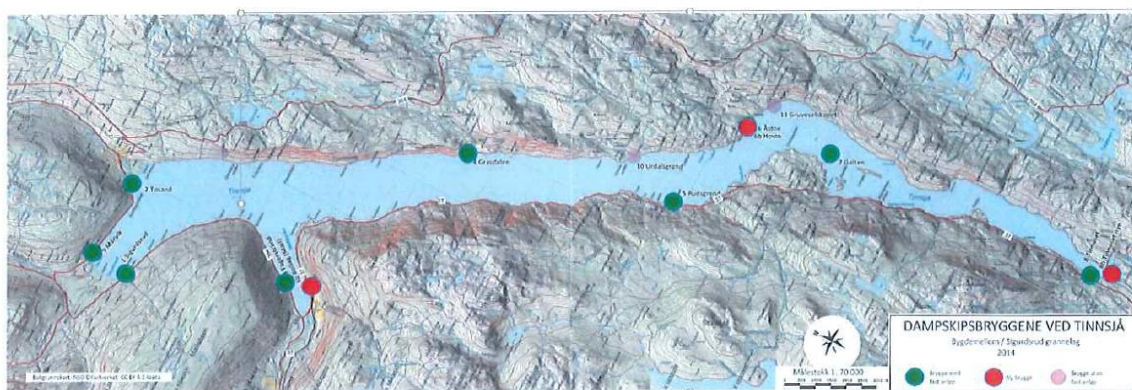
Trafikken på Tinnsjøen

Sørover har tinndølene benyttet seg av den lange innsjøen Tinnsjø til transport, og videre sørover i Telemark har vannveiene også vært viktige. I tidligere tider rodde man, men i 1864 åpnet en dampskipsrute fra Tinnoset i sør til Sigurdsrud i nord, det største handelsstedet før Rjukan ble utbygd. Det første dampskipet het D/S Rjukan. Det var bare 63 fot langt, dampkjelen ble fyrt med ved og passasjerene måtte sitte på dekk uten tak over hodet. Dette var likevel en vesentlig forbedring fra ferdsel på Tinnsjøen tidligere, som ofte kunne være utfordrende på grunn av vanskelige vindforhold.

Dampskipsruta ble viktig for transporten til og fra Tinn, og området fikk en stor økning av tilreisende turister. I 1886 ble det satt inn et mer moderne skip; D/S Gausta, med salong og restaurant. Skipet brukte rundt to timer fra Tinnoset i sør til Fagerstrand i nord. I 1911 kom D/S Tinn. Senere skulle Hydro sette inn egne ferger på Tinnsjøen i forbindelse med industriutbyggingen og jernbanen. Industrireisingen i Vestfjorddalen førte også til en stor økning i trafikken på Tinnsjøen, og ga gode tider for dampskipsselskapet de påfølgende årene.

I 1935 åpnet en ny vei til Kongsberg, og busstrafikken her tok over mye av persontrafikken. Hydros ferger åpnet for persontrafikk på Tinnsjøen fra 1929, og i 1938 la dampskipsselskapet ned driften. De hadde da gått med overskudd fra stiftelsen i 1864 frem til 1930. Rundt Tinnsjøen ligger det 13 anløpssteder, hvorav 3 er fra industritiden. 9 av bryggene hadde fast anløp fra 1864 til 1938.

Dampskipstrafikken på Tinnsjøen 1864-1938

Figur: Kart som viser dampskipsbryggene langs Tinnsjøen.

Kartforklaring

- Brygge med fast anløp, 1864 - 1938
- Brygge med fast anløp, 1909 – 1938 – nye brygger anlagt ifm at jernbanen ble satt i drift.

Natur og reiseliv

Turisme er et moderne fenomen, men helt siden middelalderen av hadde norske bønder plikt til å frakte og huse embedsmenn i offentlig tjeneste. I praksis var det utpekt gjestegårder, skyssgårder, og egne «skysskaffere» som driftet ordningen. Bøndene førte en mangeårig kamp for å slippe denne plikten, da det kunne være store utfordringer knyttet til det å oppfylle behovene og utøve sin plikt til kongen.

Arbeidsdokument kulturmiljøplan Tinn

Den moderne turismen i Norge startet på mange måter med reisene til Vestfjorddalen og til Rjukanfossen. Mange kjente vitenskapsfolk og kunstnere besøkte Rjukanfossen og Vestfjorddalen fra cirka 1820 og fremover, noe som i etterkant gjorde fossen verdenskjent gjennom deres reiseskildringer og kunstverk. Jens Esmark, Christen Smith og den svenske kartografen Wilhelm M. Carpelan var noen av de første. Rjukanfossen viste seg vanskelig å måle, og lenge trodde man at fossen var verdens høyeste.

Etter hvert fulgte blant andre Johannes Flintoe i selskap med tegneren og kartografen Gerhard Munthe og geofysikeren Christoffer Hansteen. De tok turen i 1821. De ble innlosjert hos Øystein Hanssen på Ingolfsland, som også fungerte som gruppens guide. Han tar de også gjennom den beryktede Maristigen. For Hansteen gikk turen videre langs slepa til Eidfjord i Hardanger og Vøringsfossen, mens resten av følget går via Numedal til Kongsberg og hjem til Christiania. Ingolfsland ble et kjent stoppested for mange av de «lystreistende» til Tinn i denne første tiden.

Noen år senere tar kunsteren J.C Dahl turen, som slo følge med major Mathias Eckhoff (som hadde tegneutdannelse). Dahl og Eckhoff fikk bo på prestegården i Tinn, og bodde i fjorten dager hos den gjestmilde prestefamilien. De besøkte mange deler av kommunen under oppholdet, blant andre Husvolddalen, Gøystdalen, Gauset og Tessungdalen. Ved hjelp av lokale kløvkarer tok også de turen videre over vidda langs slepa til Eidfjord i Hardanger.

Vestfjorddalen, Gaustatoppen og Rjukanfossen ble alle landskapsmaleres mål på denne tiden. Også Peder Balke tok turen, i 1829. Han gjentar besøket året etter. Denne gangen krysser han ved hjelp av lokal guide vidda over til Kinsarvik.

Ordningen med skyssplikt ble avskaffet i 1816. All skyss skulle heretter betales etter gitte takster. I løpet av 1800-tallet tok både amtmenn og kommunestyre initiativet til å få opprettet flere skystasjoner, som også ble pålagt å sørge for losji for de reisende. Det fantes altså en viss tradisjon for å frakte og huse reisende på bygdene.

Og dette skulle komme godt med, for i tiårene etter Esmark, Carpelan, Flintoe, Dahl og Balke kom det skuelystne fra alle verdenshjørner. Store kunstnere, forfattere og diktere fra land som Frankrike, Tyskland og England tar turen. For de lokale i Tinn var det uvant med omreisende turister og utlendinger på lystreiser. Det var kun «fanter» som reiste rundt uten noen grunn, ble det sagt. De aller første turistene kunne derfor bli møtt med nysgjerrighet og mistenksomhet. Etter hvert skulle dette endre seg, og man gikk fra å kalle turister «fanter» til «reisende», og gjestfriheten tok seg adskillig opp.

De første turistene var gjerne bemidlede fra de øvre lag av befolkningen, og det skulle vise seg å være god butikk for de lokale som hadde mat og husly å avse. På 1800-tallet ble derfor turisme en viktig næring for mange i Tinn. Det var vanskelig å ta seg frem i området på den tiden, så mange lokale tok på seg arbeid som guider, kjørekarer og roere for turistene. Å frakte noen langs Tinnsjøen og oppover Vestfjorddalen kunne ta både en og to dager, og det heter seg at mange gårder i Tinn manglet slåttekarer i disse årene da det var mer lukrativt å skyss turister. Det var også mangel på overnattingssteder, så mange i Vestfjorddalen og langs Tinnsjøen innlosjerte turister på gårdene sine.

Arbeidsdokument kulturmiljøplan Tinn

Først i årene etter 1850 begynte det å bli noenlunde organiserte forhold for turister i Norge. Den første turisthytten til Den norske turistforening (DNT) ble anlagt ved Krokan gård i 1868 som et rimelig herberge, ikke langt fra Rjukanfossen. I 1897 ble det nye Hotel Rjukan, tegnet av Finn Knudsen, oppført på Fosso. Herberget til turistforeninga stengte derfor året før, og ble flyttet opp til Fosso (nå: Krokan) som et anneks til hotellet.

Krokan turisthytte er fremdeles svært autentisk med tanke på funksjonen den hadde som turiststasjon. Bygningen var opprinnelig våningshus på en husmannsplass før den ble bygd om til turiststasjon i 1870/1871. Hytta stod uten maling helt fram til den ble flyttet opp til Fosso. Da ble den malt rød. Siden er det ikke gjort endringer av betydning på eksteriøret, annet enn bygging av en terrasse på sørgavlen.

Hotel Rjukan ble senere flyttet til Mæl, hvor det står i dag. Turisthytta, uthuset, samt en rekke utedoer ble igjen på Krokan. Bygningsmiljøet gikk gjennom store endringer da Hotel Rjukan ble flytta til Mæl, men veien går fortsatt i den opprinnelige traséen. Bygningen er representativ for byggeskikken som ei rekke av turistforeningens hytter senere fulgte, med en enkel og nøktern standard i interiøret. Det er i dag ingen tilsvarende turisthytter i Telemark. Krokan turisthytte er vedtaksfreda av Riksantikvaren. Turistforeningen har flere hytter i Tinn. Gaustahytta (1893), Mårbu (1917), Kalhovd (1917), Lufsjå (1970), Stordalsbu (1972) og Helberghytta (1993).

Turisthotellet på Krokan med utsikt nedover Vestfjorddalen

Foto: Ukjent

Norsk Industriarbeidermuseum

På slutten av 1800-tallet kjøpte den britiske godseieren CJA Dick gården Sundet på Møsstrand, et tidlig eksempel på fritidsbolig i Tinn. Her drev overklassen jakt og fiske med store gjestebud. Foto: NIA

Kultur, tro, myter og sagn

«På Søre Mårem i Atrå er ein stor kjempehaug. Før landeplager og frostvintrar sender haugbuarane opp eit varsel der til menneska. Da står det røyk opp frå haugen.»

- Olav Klonteig, Arven frå det mytiske

Med den tidlige bosettingen i Tinn fulgte også religionsutøvelse. Tinn er opphav til en rekke myter og sagn, hvor mye er bevart for ettertiden.

Før-kristen tro

Flere offersteder er nevnt i skriftlige kilder, og ulike tolkninger av stedsnavn kan tyde på at det har vært visse steder i Tinn som har blitt brukt i religiøse sammenhenger. Av stedsnavn som kan ha gammelt religiøst opphav finner vi f.eks. både Hovin og Hovshus (Atrå) etter det norrøne *hof* (tempel, hellig bygning) og Veset (Vestfjorddalen) mulig etter det norrøne *vé* (hellig sted).

Der en tidligere har trodd at norrøn religion ble utøvd utendørs, i stormennenes egne boliger eller i haller og langhus, tyder nyere funn på at det også kan ha vært egne bygg som ble brukt til dette. Det ble blant annet gjort en utgravning i Ranheim i 2010 som tyder på at det har vært et kultsted med flere bygg og andre elementer. Størsteparten av disse stedene i Norge gikk tapt da landet ble kristnet, enten ved at de ble demontert og flyttet eller skjult, eller ved at de ble revet, bygd om eller erstattet av kirkebygg. Fremtidige utgravninger kan avdekke mer av denne delen av historien.

Det er ikke gjort mange tydelige arkeologiske funn av denne virksomheten, men av kulturminner i Tinn kan Kopusteinen betraktes som et gammelt offersted som stammer fra enda lengre tilbake enn vikingtid. To andre tradisjonslokaliteter av uviss karakter er også funnet i Øvre Gøystdal, noe lengre opp i dalen enn Kopusteinen. Det er også en rekke røyser og andre gravminner i kommunen.

Kirkesteder i Tinn

Tinn kommune har 11 kirkesteder som er listeført som fredet eller bevaringsverdige. I tillegg er Tinn prestegård og Rjukan baptistkirke på listen. Deler av eldre kirker i Tinn finnes også på museum, for eksempel portalen til gamle Atrå stavkirke, som finnes på Kulturhistorisk museum i Oslo. Noe av inventaret er også bevart. Deler av gamle Mæl stavkirke står på Tinn museum. Fra Atrå stavkirke i Tinn er det bevart en runeinnskrift som forteller at biskop Ragnar av Hamar vigsla den, trolig i 1180.

De seks «hvite kirkene» langs Tinnsjøen ble bygget etter tegninger av slottsarkitekt Hans Ditlev von Linstow. Han ble født 1787 i Hørsholm, Danmark og døde i 1851 i Christiania. I 1823 fikk han oppdraget med å tegne Slottet i Oslo. Han var også med å utforme Slottsparken. Linstow utarbeidet et "Utkast til Kirkebygninger på landet i Norge - til Veiledning for de Kirke-Eiere som uden Architects Hjelp ville opføre Kirker hensigtsmæssigen og med Oeconomie". I årene 1828-1831 utarbeidet Linstrow mønstertegninger for norske kirker og rundt 80 kirker landet rundt ble oppført med utgangspunkt i disse tegningene. Gransherad kirke og Hovin kirke er bygd etter samme skisse og av samme byggmester på same tid, og er av den grunn svært like. Siden 2015 har det blitt opparbeidet en pilegrimsrute mellom kirkene langs gamle ferdselsveier og det arrangeres årlige fellesvandring langs ruta.

I Norge fins det 264 kirkeklokker fra middelalderen; 20 i Telemark og 4 i Tinn: Atrå (1), Hovin (1) og Dal (2). I alle kirkene i Tinn, bortsett fra Rjukan kirke, holdes den gamle tradisjonen med håndringing i hevd. Her finnes også lokale varianter av sagnet om søsterklokkene, gjort kjent i Lars Myttings romantrilogi (*Søsterklokkene*, *Hekneveven* og *Skråpånatta*). Det skal ha stått en kirke på Toresmogen ved Møsvatn, og da kirka skulle flyttes til Møsstrand og videre nedover Vestfjorddalen etter Svartedauden sank ene klokka i vannet. Flere gårder har åkerlapper som heter Kyrkjeåkeren etter at tømmeret skal ha vært lagret der. Den gjenværende klokka på Dale skal ha en sår tone: «Syster mi ligg i Møsvatn.»

Folkediktingen

Folkediktingen er viktige kulturminner som forteller oss mye om hvordan de oppfattet sine omgivelser før i tiden. I Tinnsoga skriver Einung blant annet om *sagaen om Torstein Tjaldstøding*, som skal ha utvandret fra Møsvatn til Island. Han skriver også om *Vesetfuggen*, en sagahåndskrift fra middelalderen som lenge var å finne på gården Veset i Vestfjorddalen, som skal ha inneholdt stedsfortellinger og folkeeventyr. Den skal ha vært lesbar/forståelig for folk. Håndskriften skal ha forsvunnet en gang på 1800-tallet.

Cornelius Normann (1729-97) samlet folkeminner i Tinn, og skrev blant annet om Tolleiv Sal og valfarten til Dals kirke. Mange av fortellingene i Tinn er knyttet opp mot spesifikke steder, og er et vindu til våre forfedres forestillingsverden, hvordan de oppfattet verden rundt seg. Det mest kjente sagnet fra Tinn er sagnet om Mari og Maristigen, holdt i hevd av det årlige Marispelet ved Rjukanfossen. Andre kjente sagn er sagnene om Rikulv, Tolleiv, Birgit Lien, Førnesbrunnen og om Dal kirke. Det er også nedskrevet lokale fortellinger om troll, tusser, huldre, kjemper, sjøormer, røvere og rike høvdinge.

Folkemusikk og folkedans

Telemark er et kjerneområde for slåttespel på hardingfele, og mange av de største tradisjonsbærere for hardingfelemusikken kommer herfra. Knut Johannesson Dahle (1834-1921) var konsertartist og hardingfelespiller fra Tinn. Han ville berge viktige deler av den norske folkemusikktradisjonen, noe som han fikk i stand gjennom samarbeid med mellom andre komponistene Edvard Grieg og Johan Halvorsen.

Senere skulle også Arne Bjørndal og Torkjell Haugerud gjøre nedtegnelser av spillet hans. Videre gjorde Rikard Berge voksopptak av han og barnebarnet Johannes Dahle i 1912. Et opptak herfra av *Bruremarsj etter Myllarguten* er gitt ut på Ingfrid og Åshild Breie Nyhus sin plateinnspilling av Griegs *Slåtter* og hardingfeleslåttene verket bygger på (2007).

Johannes Dahle skal ha vært den første som spilte hardingfele i en kirke. Det skjedde ved vigslinga av Atrå kirke i 1925, der blant annet «St. Thomasklokkeslåttene» stod på programmet. Han spilte også ved en nyinnvielse her i 1954, da Øystein Orekås sin nye utsmykking i form av rosemaling ble avduket. En byste laget av kunstneren Knut Skinnarland ble avduket i 1969 og står i Atrå samfunnshus.

Dansegruppen «Tinndølane» kom seg helt til finalen i Norske Talenter i 2017. I 2022 ble Landskappleiken arrangert i Tinn.

Krig og fred

«Det stod for mig som en nødvendighet at selskapet selv tok initiativet til å sørge for anleggenes sikkerhet i tilfelle av krig.»

- Sam Eyde

Tinn bærer på en omfattende krigshistorie. Da Tyskland invaderte Norge 9. april 1940 ble industrien i Telemark raskt et mål, og under okkupasjonen ble den norske industrien gjenstand for betydelige investeringer fra den tyske okkupasjonsmakten. Både penger og menneskelige ressurser, inkludert tvangs- og fangearbeidere, ble satt inn i norsk kraftproduksjon og industri. Dette ble også viktige mål for de allierte styrkene. Dette resulterte i høy etterretningsaktivitet, bombeangrep og dramatiske sabotasjeaksjoner i samarbeid med den norske motstandsbevegelsen.

≠

Viktig industri blir mål

Under første verdenskrig produserte Rjukan Salpeterfabrikk en viktig bestanddel til sprengstoff, og ble sett på som et mulig krigsmål. Krigen gjør Hydro til den største leverandøren av nitrat til det franske forsvaret. 53 prosent av Hydros produksjon går til Frankrike. I kroner og øre betød krigen at overskuddet økte fra 5 millioner i 1913 til rundt 18 millioner i 1919.

I løpet av 1917 ble det derfor satt opp en kanonstilling på Krokan, en dobbel på Dakkestaul (Kanonmyran) litt vest for Selstali og den fjerde på Bøensåsen. Hydro fikk også satt opp en brakke på Dakkestaul, mens på de tre andre lokasjonene kunne man benytte eksisterende bygninger. Vinteren 1918 ble alle kanonene demontert og fjernet av militære myndigheter.

Før andre verdenskrig hadde Hydro, i samråd med Forsvarsdepartementet, igjen fått anlagt eget luftvern på Rjukan og Herøya. Luftvernartilleriet fikk montert tre eller fire 40 mm Bofors kanoner på betongsokler.

En kanon stod ved Krokan, få meter fra der kanonen fra forrige krig stod. Kanon nr. 2 stod ved Bakkenut med utsikt over Rjukandalen, den ble sprengt i stillingen før tyskerne ankom stedet. Kanon nr. 3 stod trolig oppe på Gvøpseborg.

Batteriene var kamp noen få dager i april mot tyske fly som fløy over området uten større resultater. I Tinn besto styrkene av 200 mann, samt over hundre frivillige blant annet fra Telemark infanteriregiment på Heistadmoen. Regimentet hadde kapitulert uten kamp 13. april etter at tyskerne truet med bombing. En del befal og mannskaper tok derfor med seg våpen og kjempet videre i Telemark.

24. april rykket en tysk bataljon av 388. infanteriregiment inn i Notodden, og de fortsatte framrykkingen mot Rjukan dagen etter. De møtte sterk motstand på Hovinheia og ble stanset ved Espeset. Ikke før britiske og franske styrker trekker seg ut av Sør-Norge 2. og 3. mai tar kampene i Hovin slutt, og avdelingen som lå forskanset ved Steinsrud ble dimitterte. De norske styrkene i Sør-Norge blir avvæpnet.

Også i Vinje møtte tyskerne sterk motstand. Før Telemark infanteriregiment nr. 3 kapitulerte på Heistadmoen 13. april, forlot en del av regimentets befal og soldater regimentet og kjempa mot tyskerne helt frem til 8. mai fra stillinger ved Vinjesvingen. Avdelingen var like mannsterke

som i Tinn, rundt 300 mann. Mot slutten sies det at de kjempet mot oppimot 3 000 tyske soldater. Også i Vinje dimitteres soldatene, og de fleste sendes hjem i sivil for å unngå krigsfangenskap.

Kampene fortsatte i Nord-Norge, der slaget om Narvik fortsatt pågikk. Til tross for at det lokalt var en seierrik fremrykning førte det tyske angrepet mot Frankrike til at det til syvende og sist var den tyske styrken som hadde kontroll over Narvik da kampene var over. Allierte styrker, konge og regjering evakuerer landet 7. juni. Selv om den norske styrken holdt ut lenge og ikke ble bekjempet på slagmarken, hadde den ikke mulighet til å fortsette alene etter at de allierte trakk seg ut.

9. juni ble det forhandlet frem våpenstillstand fra midnatt natt til 10. juni, og om ettermiddagen 10. juni ble kapitulasjonsavtalen underskrevet mellom den norske og tyske overkommandoen. De gjenværende styrkene i Nord-Norge legger ned våpnene og Norge blir okkupert. Mange av de som kjempet mot tyskerne gikk over til hemmelig motstandsarbeid hjemme, eller rømte ut av landet for å fortsette kampen fra eksil.

Hydros industrisamarbeid med tyskerne

Gjennom Norsk Hydros omfattende industrivirksomhet i Vestfjorddalen kom Tinn til å bli sterkt preget av krigsårene 1940-45. Kun dager etter okkupasjonen krevde Industriforbundet, med Hydros generaldirektør Axel Aubert i spissen, raskest mulig fred med okkupasjonsmakten. I forhandlingene som fulgte, kom Hydros senere generaldirektør Bjarne Eriksen med krav om å avsette både konge og regjering. I Josef Terbovens riksråd fikk Hydros salgsdirektør Øistein Ravner ansvar for ledelsen av forsyningsdepartementet, og juridisk direktør Bjarne Eriksen sendte en sjekk fra Norsk Hydro til Nasjonal Samling på 25 000 kr. Det er imidlertid ikke belegg for å si at selskapets ledere var overbeviste nazister. De var heller pragmatiske og så på okkupasjonen som en mulighet til å få realisert sine planer for selskapet og utvikle ny produksjon. Selskapet hadde lenge samarbeidet med tysk industri, og var deleid av IG Farben.

Nazistyrte Tyskland hadde store planer for Norge, og et flyvåpen som stadig trengte mer aluminium til å produsere sine fly. Lederen for flyvåpenet, Hermann Göring, var imidlertid ikke fornøyd med sine tyske leverandører og ivret for å starte egen aluminiumproduksjon i flyvåpenets regi. Det skulle skje i Norge. I over 20 år hadde Norsk Hydro hatt planer om å starte aluminiumsproduksjon. Okkupasjonen ga selskapet muligheten til å vokse – og til å tjene penger.

Lederen for flyprodusenten Junker, Heinrich Koppenberg, ble sendt til Oslo. Norske samarbeidspartnere var det ikke vanskelig å finne. Hydros ledelse var svært positive. Det samme var administrerende direktør Sigurd Kloumann i aluminiumselskapet Naco. Kloumann kjenner mange som Hydros tidligere sjefsingeniør som bygde ut både Hydros virksomhet på Notodden og Rjukan og senere aluminiumvirksomheten i Høyanger. I løpet av en knapp uke etter okkupasjonen forelå det en avtale om tysk enerett til all norskprodusert aluminium, og den 14. oktober 1940 godkjente Hermann Göring en plan om at norsk aluminiumproduksjon skulle økes fra 38 000 til 120 000 tonn i året, senere til 244 000 tonn. Hydros bidrag skulle være en oksidfabrikk med en kapasitet på 25 000 tonn i året. Til sammen var det snakk om

investeringer på formidable 1,5 milliarder kroner. Dette ga Hydros ledelse uante muligheter, og en skulle produsere som aldri før. Rundt 300 millioner kroner skulle investeres av selskapet.

Det ble opprettet et eget selskap for tyskerne industrisatsing i Norge. I 1941 ble det besluttet å etablere selskapet *Nordisk Lettmetall AS*, der Norsk Hydro gikk inn med en tredjedel av aksjekapitalen. De to andre tredjedelene ble fordelt likt mellom de tyske selskapene Nordag og IG Farben. Sistnevnte hadde hatt en betydelig eierandel i Hydro siden 1920-tallet. Tyskerne beslagla i tillegg aksjene til de franske eierne av Hydro.

Men for at Hydro skulle makte å være med i dette selskapet – og dermed den store lettmetallsatsingen til tyskerne – var det nødvendig med en aksjeutvidelse i selskapet. Den klarte selskapet å få fulltegnet ved at ulike norske investorer la til sammen 7,9 millioner kroner på bordet, eller rundt 180 millioner kroner i 2015-kroner. Investorene ble kalt «Oslo-konsortiet» og besto av en gruppe sentrale norske næringslivsaktører med forretningsmessige og familiære bånd. Foruten Thomas Fearnleys rederi, Fearnley & Eger, besto konsortiet av blant andre Orkla Grube AS, Fred Olsen & Co, Storebrand, Klaveness-rederiet, Johan H. Andresen og Jens P. Heyerdahl.

Nordisk Lettmetall skulle ikke bare bygge en oksidfabrikk, men også et aluminiumverk med en produksjonskapasitet på 12 000 tonn og et anlegg for å framstille kunstig kryolitt, et hjelpestoff i aluminiumproduksjonen. Dessuten ga planen plass for en magnesiumfabrikk på 10 000 tonn. Hydro-ledelsen feiret. Dette skulle markere «et nytt kapittel» i selskapets historie.

Mårutbyggingen

Det meste av Nordisk Lettmetalls virksomhet skulle foregå utenfor Tinn. Men de store investeringene på Herøya trengte kraft, og det ble besluttet at Mårvassdraget i Tinn skulle utnyttes. Hydro fikk ansvaret for utbyggingen, som allerede var under planlegging. Fra før fantes det en dam ved Mårvatn fra 1918, og staten hadde kjøpt fallrettighetene i 1920. I dag utgjør reguleringsområdet magasinene Mårvatn, Kalhovd, Gøyst, Strengen og Grotte som til sammen kan inneholde 595 millioner kubikk vann.

Lettmetallprogrammet var det største industriprosjektet i Norge, og aktivitetsnivået økte raskt. Men det var lite sammenheng mellom storslåtte planer og tilgang på arbeidskraft. Hydros generaldirektør uttrykte derfor frykt for at «de pågående anleggsarbeider kunne bli betydelig forsinket.» Herøya og Mår fikk deretter høyeste prioritet på Arbeidsformidlingens lister, og det ble åpnet for at Nordag kunne få «ein grösseres Arbeiter-Kontingent» fra Wehrmacht.

Tvangsutskrevne arbeidere ble satt i arbeid i mange av landene Tyskland okkuperte. Også krigsfanger ble satt inn. I Norge jobbet nesten 70 000 med festningsarbeid langs kysten, og et stort antall krigsfanger jobbet på jernbanen i Nord-Norge under forferdelige forhold. Både utenlandske krigsfanger og norske og utenlandske slavearbeidere ble tvunget til å jobbe for Hydro og de andre eierne, med hjelp fra norske SS-soldater som stod for vaktholdet. På Mår, der Hydro var ansvarlig for byggevirksomheten, ble nordmenn og jugoslaver tvunget til å sprengne tunneler, hardt fysisk arbeid som ble utført uten bruk av verneutstyr.

«Arbeiderne var sterkt plaget av støvutviklingen inne i de dårlig ventilerte tunnelene og pådro seg også hørselsskader i forbindelse med sprengningene», skriver forfatterne av bokverket

Hydros historie i 2005. Behandlingen var til tider brutal. Særlig brutalt ble jugoslaviske krigsfanger behandlet. To av tre jugoslaver omkom på norsk jord under krigen.

Foto fra Mårutbyggingen. Trolig tvangsutskrevne lønnsarbeidere. Foto: Anders Andreassen-samlingen / NIA

Bomber og granater

De allierte styrkene ser med bekymring på etterretningsrapporter om et tysk atomvåpenprogram. Et av biproduktene fra hydrogenproduksjonen på Rjukan er tungtvann, som var nødvendig for fremstillingen av atomvåpen. De planlegger derfor å stoppe produksjonen.

I oktober 1942 iverksettes *Operasjon Grouse* og *Operasjon Freshman*, de første av i alt fire sabotasjeaksjoner mot Hydros produksjon av tungtvann. Den første planen besto av to deler, hvor den første var å slippe en fortropp av lokalkjente norske fallskjermssoldater (Grouse) som skulle være kjentmenn og lede sabotørgruppen frem til målet. Etter dem skulle det følge en gruppe britiske ingeniørsoldater i glidefly (Freshman); denne gruppen skulle gjennomføre selve sabotasjen inne på fabrikken.

Den norske fortroppen slippes over Telemark 19. oktober 1942. De må gå et godt stykke på ski for å komme seg til Møsvatn, hvor de skulle møte troppen med ingeniørsoldater fra 1st British Airborne Division den 19. november. Britene, som skal ankomme med glidefly, når imidlertid ikke målet. Begge trekkflyene får problemer med ising over Rogaland, sleperen ryker og det

ene glideflyet styrter i Lysefjorden. Trekkflyet kommer seg tilbake til Storbritannia. Det andre glideflyet styrter ved Helleland, mens trekkflyet styrter i Hæstadfjellet. Alle i trekkflyet omkommer, mens de overlevende i det andre glideflyet blir tatt til fange og henrettet av tyskerne.

Den lokalkjente troppen fra Grouse må deretter overleve i lengre tid vinterstid på Hardangervidda. Etter hvert sendes det inn seks nye norske fallskjermssoldater for å styrke fortroppen. Disse ankommer i februar 1943, og troppen får nytt navn Swallow. 28. februar 1943 tar de seg ned til Våer, forserer juvet over til Vemork, og gjennomfører en vellykket sprengning av tungtvannsanlegget (*Operasjon Gunnerside*). Dette blir av mange regnet som den viktigste og mest vellykkede sabotasjeaksjonen under hele andre verdenskrig.

Lettmetalleventyret til Hydro under krigen endte med at fabrikkene på Herøya ble bombet av de allierte 24. juli 1943, før produksjonen av aluminium i det hele tatt hadde kommet i gang. 167 bombefly slapp til sammen 1 650 bomber. 600 av dem traff målet – anleggene på Herøya. 55 personer mistet livet, 33 av dem ved anlegget til Nordisk Lettmetall.

Etter et par måneder ble imidlertid produksjonen av tungtvann satt i gang igjen. For mens norske sabotører ble hyllet for sin innsats av de allierte, ble Hydro på sin side berømmet av tyskerne for å ha fått i gang tungtvannsproduksjonen igjen såpass raskt.

Men også denne krigsproduksjonen skulle opphøre. US Air Force slo igjen til mot Hydros anlegg i Norge med 174 B-17 bombefly den 16. november 1943. Denne gangen var målene i Vestfjorddalen, og 20 personer mistet livet. Ammoniakkfabrikken på Såheim, rørgaten og hydrogenfabrikken på Vemork ble rammet. Tyskerne gir deretter opp produksjonen av tungtvann.

De forsøker likevel å frakte ut tungtvann som allerede var produsert. Hjemmefronten fikk nys i at det skulle fraktes med jernbanefergen D/F «Hydro», og planla en sabotasjeaksjon. Tinnsjøaksjonen ble iverksatt den 20. februar 1944, og fergen ble senket. 14 nordmenn og 4 tyskere omkom. Fergen sank ved Rudsgrend og ble liggende på 440 meters dyp.

Hydro snur

Bombingene ble en vekker for mange i Hydro, og mange innser at tyskerne kanskje ikke kommer til å vinne krigen likevel. Med gjødselproduksjonen i knestående etter bombingene i 1943 var det ikke lenger behov for å produsere verken ammoniakk, hydrogen og biproduktet tungtvann på Rjukan. Tyskerne ville likevel fortsette, men ledelsen i Hydro sa nei. Natten til 16. august 1943 ble derfor generaldirektør Bjarne Eriksen hentet hjemme av tyske soldater. Kort tid etter ble han ført til Tyskland som offisersfange. I juni 1945 returnerte han til landet i engelsk uniform. På Hydros hovedkontor ble han hyllet med et stort norsk flagg i bakgrunnen.

Selskapet ble likevel satt under etterforskning etter krigen. I krigsoppgjøret kom det kom det flere ulike forklaringer fra Hydros ledelse på hvorfor selskapet handlet som det gjorde i krigsårene. Men selskapet visste godt at lettmetallet skulle brukes i den tyske flyproduksjonen, og samarbeidet var kommet i stand som et resultat av et initiativ fra Norsk Hydro rettet mot Görings utsending i dagene like etter invasjonen. Utbyggingen var i tillegg delfinansiert av selskapet selv i samarbeid med velvillige norske investorer.

En ny start for Hydro – og Rjukan

Etter fem år ble det konkludert med at det ikke var grunnlag for å reise sak mot Norsk Hydro eller dets ledelse for landssvik. Når selskapet kommer seg ut av oppgjøret etter fem dramatiske krigsår uten nevneverdig reaksjon eller straff, skyldtes det nok at freden i 1945 ga Hydro en ny og dominerende eier. På slutten av 1940-tallet ble selskapet, gjennom at staten ble største eier, en viktig aktør i gjenoppbyggingen av Norge. De franske aksjene som tyskerne hadde beslaglagt under okkupasjonen tilfalt også den norske staten. Måranlegget ble også tatt over av staten etter krigen, men det inngått en overenskomst sommeren 1945 som sikret at Hydro ville få dekket sine utlegg til fullføring av prosjektet. En mer omfattende avtale var på plass før utgangen av året. I 1948 var produksjonen i gang.

At norsk næringsliv «holdt hjulene i gang» under krigen møtte forståelse hos statsapparat og regjering, og man så mellom fingrene på Hydro-ledelsens disposisjoner. Markedene etterspurte Hydros produkter, og selskapet skapte nye arbeidsplasser og økte valutainntekter til det norske samfunnet. Det gjorde nok at det ble vanskelig å dømme selskapet for landssvik. Gerhardsenregjeringen ønsket å bygge ut landet og skape nye arbeidsplasser med kraftkrevende industri, og da fikk Hydro en avgjørende rolle.

Hydro var forsikret - også mot krigsskade - men betalte til sist selv 1/3 av kostnadene for å gjenreise ødelagte anlegg. Selv i krigsårene hadde virksomheten gitt overskudd - med unntak av det dramatiske driftsåret 1943/44. Store deler av nyinvesteringene etter krigen var derfor mulig å dekke med selskapets egne midler, og kredittverdigheten var god. Utvidelses- og nyetableringsprogrammet fra 1945 og ti år fram i tid krevde investeringer på 600 millioner kroner. Beløpet er dobbelt så stort som det som ble investert i de foregående 40 årene. Antallet ansatte økte fra ca. 2 500 i 1945 til ca. 5 000 i 1955. Selskapet hadde fått en ny start, og mange på Rjukan, Notodden, Porsgrunn og i Glomfjord omtaler fortsatt 1950-årene som gullårene i selskapets historie.

Rjukan får betydelig positiv oppmerksomhet etter krigen, og de mange lokale krigsheltene fra Tinn får økenavnet «Tinnsoldatene». Uten dem ville sabotasjeaksjonen mot Vemork neppe vært like vellykket. Glemte ble Hydros samrøre med tyskerne, det var Tungtvannsaksjonen og «heltene i Telemark» alle forbandt Rjukan og Vemork med. Krigshistorien har også blitt en vesentlig del av tematikken som formidles i Norsk industriarbeidermuseum (NIA), som åpnet på Vemork i 1988.

Ikke før vår tid har det fulle bildet kommet frem, og det er gjort en betydelig innsats for å løfte fram viktige historier om kollaboratører, krigsprofitører og den vonde skjebnen til tvangsarbeidere og krigsfanger på norsk jord.

Litteratur og kilder

- Blomquist, S. (1991): Jordbrukets kulturlandskap i Telemark. Rapport nr. 45. Telemarksforsking.
- Dalland (1996): Hovinhefte' – Telemark viser verda vassvegen, Hovin grendelag
- Dybdal, Ragnar (2010): Ein dal – to museum. Kulturhistorie frå Norsk Industriarbeidermuseum og Tinn Museum. Hefte nr. 2. 16. Norsk industriarbeidermuseum

Arbeidsdokument kulturmiljøplan Tinn

- Dybdal, Ragnar (2014): Dampskipbryggene ved Tinnsjø, Bygdemellom, ISBN 978-82-303-2766-1
- Einung (1937): Tinn gjennom 100 år
- Einung (1978): Tinn-soga. I og II.
- Espelund: Jernet i Vest-Telemark – der tussane rådde grunnen
- Fæhn & Holte (1987): Tinndølsmeden gjennom 200 år
- Grønскеi (2015): Minner fra oppvekst i Tinn i by, bygd og fjell
- Gvammen (2004): Dei fortalde...
- Haddeland: En tinndøl ser tilbake
- Helland, Amund: Norges land og folk, Bratsberg amt, I og II
- Hope & Berntsen (1999): Kulturminner i Tinn, ISBN 82-995336-0-0
- Høgehaug (2010): Bygdebok for Gjøstdalsbygde
- Kjeldstadli, Sverre (2013). Rjukan – et moderne eventyr. Drammen: Bokstav og Bilde.
- Klonteig (2000): Fjellbygder i attersyn
- Klonteig (1999): Arven frå det mytiske
- Loftsgarden, Kjetil (2017): Marknads plassar omkring Hardangervidda, ein arkeologisk og historisk analyse av innlandets økonomi og nettverk i vikingtid og mellomalder, Avhandling for graden philosophiae doctor (PhD), Universitetet i Bergen
- Lurås, Gunhild (1995): Turisme i Vestfjorddalen i forrige århundre
- Løberg, Ingrid (1989): Vestfjorddalen: turisme i gamle dager
- Martens, Irmelin (1988): Jernvinna på Møsstrand i Telemark
- Midttun, Olav: Turistferdsle og Sæterliv i Aust-Telemark
- Munch, PA: Norgesveldi
- Nordby, Guro (2023): Tinn museum – et lokalt nasjonsbyggingsprosjekt, Norsk museumstidsskrift, <https://doi.org/10.18261/mus.9.1-2.4>
- Rogan, Bjarne (1986): Det gamle skysstellet : reiseliv i Noreg frå mellomalderen til førre hundreåret
- Schulerud, Mentz (1974): Kongevei og fantesti
- Tobiassen (1988): Driftehandel med storfe i Norge, ca 1850-1930, Dorktoravhandling, UiO
- Tobiassen (2008): Over fjord, fjell og fonn. Driftehandel med storfe i Norge ca 1850-1930. Snøhetta forlag
- Tverberg (2007): Byen Sigurdsrud. Tinn i Telemark
- Uverud, m.fl. (2011): Hovin-soga. Historie og kultur
- Prosjekt nordmannsslepene (2001), Buskerud fylkeskommune

Telemarks historie bind 1, 2 og 3

Vedlegg

- Kart
- Liste over kulturminner fra Askeladden

UTKAST